

SPOR

nr. 2 2008

23. årgang

hefte 46

ISSN 0801-5376

Kr. 60,-

**Verdens
minste mynter**

ROTEN til alt godt

Blant gull og bjørneklør

Bronse fra øst

Kvinnen fra Hol på Inderøya

4

Steinhuggermerker

32

Ekspedisjonen som kunne ha reddet Andrée

36

Verdens minste mynter

11

Blant gull og bjørneklør – glemte funn fra Mære kirke

28

Roten til alt godt

42

Fersk fisk til Austrått

47

3500 år gammelt neverkar

18

Ved den ytterste grense?

24

Innhold

- 4** *Kvinnen fra Hol på Inderøya*
Tekst Benete Magnus
- 9** *Visste du ...*
Ved Astrid Kähler
- 11** *Verdens minste mynter*
Tekst Jon Anders Risvaag
- 14** *Bronse fra øst*
Tekst Preben Rønne
- 18** *3500 år gammelt neverkar!*
Tekst Merete Moe Henriksen
- 22** *Boktips*
- 24** *Ved den ytterste grense?*
Tekst Flemming Kaul og Preben Rønne
- 28** *Blant gull og bjørneklør – glemte funn fra Mære kirke*
Tekst Guro Jørgensen
- 32** *Steinhuggermerker*
Tekst Kjersti Holien Kristoffersen
- 36** *Ekspedisjonen som kunne ha reddet Andrée*
Tekst Per Johnsen
- 38** *Bogasteller*
Tekst David Berg Tuddenham
- 42** *Roten til alt godt*
Tekst Amy Lightfoot
- 47** *Fersk fisk til Austrått*
Tekst Morten Sylvest
- 50** *Skilting av vrak*
Tekst Fredrik Skoglund

Forsidebilde: Forgylt relieffspenne støpt i sølv.
Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

Tidstabell

Kjære lesere

Noen av verdenshistoriens minste mynter er faktisk norske. De har en vekt på kun opptil 0,06 gram og var preget bare på en side. Men verdi hadde de. De ble trolig betegnet som *sylfr* (sølv), eller kanskje *penning*. Disse myntene er noen av de mest utbredte funn, men kunnskapen om dem er forholdsvis liten. Forfatteren av *Verdens minste mynter* forsøker å gi svar på en rekke spørsmål: Hvor ble myntene produsert, hva var de verdt og hva de betyr forskjellige enkeltsymbolene og bokstavene?

Symbolsk verdi hadde også smykkene som fortidens kvinner ble gravlagt med. Steinalderkvinnene fikk for eksempel med seg pynt av tre, bein, skjell eller rav. Kvinnen som for nesten 1500 år siden ble gravlagt på gården Hol på Inderøya kom i jorden med et praktutstyr som har hatt en funksjon og en symbolverdi langt utover det praktiske og det estetiske. Hva forteller dette oss om hennes sosiale, religiøse og økonomiske status?

Neverbøtten som i 1922 ble funnet på Nelvik på Smøla kan virke som et unnselig hverdagsredskap, uten symbolsk betydning. Myrene langs kysten skjuler imidlertid et forhistorisk landskap som under heldige omstendigheter, som i dette tilfellet, kan fortelle om en aktivitet knyttet til en, for oss, dunkel fortidig religiøs sfære.

Også under vann har det vært, og er fremdeles, mye spennende som foregår. Ofte slår man gjennom arkeologiske prosjekt to, ja noen ganger tre fluer i en smekk, som ved det midtnorske marinarkeologiske skiltprosjektet beskrevet i bladet. Her ivaretar arkeologer og sportsdykkere, om enn med noe ulik innfallsvinkel, formidlig, vern og skjøtsel av verneverdige skipsvrak.

God lesing!

Aud Beverfjord

eldre steinalder	10 000 – 4000 f.Kr.	
ynge steinalder	4000 – 1800 f.Kr.	
bronsealder	1800 – 500 f.Kr.	
førromersk jernalder	500 – 0 f.Kr.	
romersk jernalder	0 – 400 e.Kr.	
folkevandrings tid	400 – 500 e.Kr.	
merovingertid	550 – 800 e.Kr.	
vikingtid	800 – 1000 e.Kr.	
middelalder	1000 – 1536 e.Kr.	

Utgitt av Seksjon for arkeologi og kulturhistorie
Redaktør Aud Beverfjord
Fagredaktører Jan Ragnar Hagland
 Britt Eli Thingstad

Sekretær Torill Stenseng
Layout Aud Beverfjord
 Wennbergs Trykkeri AS

Grafisk produksjon Wennbergs Trykkeri AS, Trondheim
Redaksjonens adresse Seksjon for arkeologi og kulturhistorie,
 Vitenskapsmuseet, NTNU, 7491 Trondheim

Telefon 73 59 21 67

web www.vitenskapsmuseet.no/spor

Kvinnen fra H

Gravutstyret i kvinnegraver fra folkevandringstiden kan tyde på at det eksisterte en slags norm for hvordan toppsjiktets kvinner skulle utstyres for det hinsidige liv. Men hva sier det om deres levende liv? De praktfulle smykkene fra kvinnegraven på Hol på Inderøya gir et godt innblikk i denne kvinnens status.

Tekst Bente Magnus

Skal man tolke de mange rikt utstyrte kvinnegraver fra folkevandringstiden i Norge på en enkel måte, ligger det nær å trekke slutningen at kvinnene i folkevandringstiden hadde innflytelse i datidens samfunn. Men hva slags innflytelse kan det i så fall være snakk om i en tid da krig, krigerideologi og heltemyter spilte en grunnleggende rolle og Odin var den fremste blant gudene?

Et uttrykk for innflytelse og eventuell makt leser arkeologene ut av det rikholdige gravutstyret i mange av kvinnegravene. Ser man gravene under ett, viser de seg å være veldig ensartet, nesten stereotyp utstyrt. Det er som om det har eksistert en slags norm for hvordan kvinner fra samfunnets øverste lag skulle kles og smykkes når de ble gravlagt og hvilket utstyr som var viktig å gi dem i tillegg. Men hvis det er tilfellet, sier gravutstyret lite om de gravlagte kvinnene og deres liv, men mer om *hvordan* familien ville at hun skulle fremstilles ved begravelsen der slekten på begge sider, venner og naboer skulle få et siste og best mulig inntrykk av henne. Uansett hvordan den enkelte kvinnens liv hadde artet seg, skulle hun gå over i det hinsidige, i de guddommelige sfærer, som om hun hadde vært den perfekte husfrue.

En husfrue var en slags administrerende direktør på den storgården dit hun flyttet som ung og nygift, og på henne hvilte et stort ansvar. Ved hjelp av et spesielt trøndersk gravfunn, nemlig kvinnegraven fra gården Hol på Inderøya i Nord-Trøndelag, skal vi se hva vi kan lese ut om en av tidens husfruer.

UFORSTYRRET I NESTEN 1500 ÅR

Graven ble oppdaget for snart hundre år siden (1911), ved at bonden ville rydde vekk en

Øverst: Forgylt relieffspenne støpt i sølv. Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

Til venstre: Dyr eller menneske? En maske nederst på den store relieffspennen. Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

ol på Inderøya

gravhaug som lå i veien for låvebroen. Da hadde gravhaugen ligget nærmest urørt på Hol-høyden i nesten 1500 år. Endel jord og stein hadde man tatt fra den nå og da, men den har opprinnelig vært ca. 9 meter i diameter og sikkert et par meter høy. Man kan undre seg over hvorfor den ikke var blitt plyndret før, ettersom den lå der den lå på kanten av gårdsplatået med en utrolig utsikt. Kanskje fantes det gjennom århundrene noen slags folketro på Hol om hvem som lå gravlagt der, og at det ikke ville være til beste for gården og dens folk om man forstyrret gravfreden? Folketro om gravhauger er kjent fra mange steder i landet, og mange gravhauger har navn etter en person, som for eksempel Stinehaugen, og som senere folketro forbandt med en fiktiv Stine. Det paradoksale er at den unge nasjonen Norge i 1911 faktisk hadde en Lov om fornminner fra 1905, vedtatt av Stortinget som et resultat av problemene mellom grunneieren og arkeologene i forbindelse med utgravningen av Osebergskipet i Sem, Vestfold. Loven skulle nettopp verne forhistoriske gravminner. Men kunnskapen om loven var nok dårlig i bygdene, og det skulle vare mange år før fagfolkene fikk en samlet oversikt over antallet forhistoriske gravminner, hustufter etc., og kunne komme i gang med planmessig vernearbeid.

HVA GRAVKISTEN GJEMTE

Hol-bonden kom i hvert fall over en gravkiste orientert øst–vest, bygget av stående steinheller reist på selve berget og dekket av tre store heller. Kisten var omtrent 4 meter lang og mellom 70 og 80 cm bred. Bonden ryddet til side dekkhellene og fikk dermed øye på en rekke saker som han spadde opp fra kisten som var full av jord. Det meste av funnet kom etter hvert til Vitenskapsmuseet, og Karl Rygh reiste til Hol og forhørte seg om hvor i kisten de forskjellige gjenstandene hadde ligget. Dessuten foretok han en ettergravning, men mye kunnskap var gått tapt for alltid, og mange av gjenstandene hadde fått en hard medfart. Som

Likearmet spenne av forgylt sølv med detaljer i niello. Motivet er slangeaktige dyrefigurer og dyremennesker.

vanlig på kysten, var de fleste spor av den døde forlenget blitt til jord, men Rygh fikk vite at det hadde ligget en menneskekjeve med tenner i kisten. Men alt den døde var blitt utstyrt med av klær, skotøy, tepper, pels, mat og drikke, korer og skrin med sitt innhold var blitt til jord. Likevel sier smykker og draktutstyr at kisten hadde rommet en kvinne, og noe sier smykkene også om henne.

SOM EN DRONNING

Kvinnen på Hol må ha vært gravlagt i annen halvdel av 400-tallet, det fremgår av de yngste gravgavene. Hun har vært kledd som en dronning med flere plagg over hverandre. Hennes praktsmykke er en stor relieffspenne av forgylt sølv; tre mindre draktspenner er også av edelmetall, samt en liten hekte. En korsformet spenne, to små likearmete spenner og en ringspenne av bronse har også bidratt til å holde de ulike delene av drakten sammen. Knapper og knapphull eller hemper synes ikke å ha vært kjent. Et stykke av et skjoldformet sølvsmykke, stort som en gammeldags 5-øring, og fragmenter av et lite vaseformet hengesmykke, begge av forgylt sølv samt et par glassperler, må være rester av et kjede som hun har hatt hengende på brystet mellom to draktspenner. Akkurat hvordan hun var kledd er uvisst, men i analogi med især danske funn, kan vi gå ut fra at de ulike plaggene, så som kjole, bluse, kappe og hodeplagg har vært fargerike og av ull i ulike kvaliteter og vevemønstre. Brikkevevde bånd med gåtefulle mønstre, som er en så viktig del av den tidens mannsdrakt, har nok ikke hatt like stor betydning for kvinndrakten.

HUSFRUENS ANSVAR OG PLIKTER

Hol-kvinnens posisjon som husfrue med blant annet ansvar for å ha oversikt over det som til enhver tid måtte finnes i forråd og kister, understrekes av hennes knippe med tre hakenøkler. En er av fortinnet bronse, de andre, som er svært fragmentariske, er av jern. Nøklerne har ikke hengt i et belte, men i en ringspenne av bronse. Den har vært festet på drakten ved hjelp av en torn, men det er usikkert hvor. Rundt ringspennen vandrer fem små «gressende» hestefigurer som på en eller annen måte er relatert til en mannsmaske som finnes mellom to av hestene (se bildet neste side). Under

Likearmet spenne av bronse. Et tvehodet slangeaktig monster viser sine skarpe tenner.
Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

masken sitter tre bronsenagler som har holdt fast en eller to smale lærremmer der nøklene og kanskje hennes fine, lille kniv har hengt.

Husfruens ansvar for hele prosessen fra ull til ferdige klær for hele husholdet symboliseres av et spinnehjul av brent leire til en håndteint og en vevskje av jern med treskaft prydet med båndfletning skåret med kniv i treet. Med et slikt redskap slo hun innslaget opp og fast i renningen på oppstadveven. En sigd og en liten kniv som en gang hadde en fin lærslire, et skrin av tre med hank av jern og to leirkar hørte også med. Det ene leirkaret er spanntformet med vertikal dekor som illuderer tett formete snorer, og det andre er skår av en sortglittet vase uten hank, kalt R368 etter illustrasjonen i Oluf Ryghs plansjeverk Norske Oldsager fra 1885.

Men det som mer enn noe annet har skilt denne kvinnen ut fra hennes samtidige medsøstre i Trøndelag, er smykkene. De fleste er helt unike.

PRAKTSMYKKER

Den store relieffspennen av forgylt sølv er tett dekorert med en rekke mønstre på forsiden. Relieffspenner kalles de store brosjene, nærmest av korsform, som kjennetegner folkevandringstidens kvinner i det øverste sosiale sjikt. Det er funnet flere prakteksempler av slike relieffspenner i Trøndelagsfylkene. Hol-spennen tilhører de eldste relieffspennene, støpt av sølv i flere deler som er loddet sammen og forgylt. Det vil si at hodeplaten, bøylen og foten samt den lille masken som avslutter spennen er støpt hver for seg og loddet sammen til slutt. På baksiden er det loddspor etter et feste for en fjærende nål og en nåleskjede av sølv, og der finns også spor etter reparasjon og forsterkninger med tynnhamrete bånd av bronse. Foten har form som et skråtak, og spennen hører derfor hjemme i den arkeologiske gruppen takfotspenner. På den rektangulære hodeplaten har det vært festet en sølvlist der det fins små sølvknopper. Bare noen få av knappene og vel halvparten av listen finnes i dag.

Ornamentikken på spennen og de øvrige smykkene er noe helt for seg selv. På spennens hodeplate og fot finnes spiralornamentikk, på bøylen en smal meanderbord. Alle mønstre

I denne ringspennen hang nøklene hennes festet i remmer som var naglet fast under mannsmasken. Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

er først støpt og så etterarbeidet for å få skarpe og dype linjer som ga fint spill av lys og skygge og deretter forgylt. Men det mest spennende er alle dyrefigurene.

Rundt kanten på spennens hodeplate vandrer elleve nesten identiske, små fabeldyr fremstilt i profil. De har bakbein med lang fot, men ikke forbein, bakpartiet og hodet er glatt med et langt øre og kroppen er tverrstripet. Dyrene ser bakover med sirkelrundt øye og den lange, spisse munnen har nesten nebbform. Strekker man ut en slik liten figur, likner den mest en sjøhest. Der bøylen går over i foten skyter det ut et langhalset dyrehode i profil på hver side. Fabeldyrene har små tenner, øre og et langt horn som utgår fra issen. Liknende figurer møter vi på de to likearmete, S-formete spennene, men der har hodene store, åpne kjefter.

DYREMENNESKE

Den øvre halvdel av relieffspennens fot er prydet med spiralornamentikk i skarp relieff. Men den nedre delen av spennefoten er fylt av dramatiske bilder som må henspille på en mytisk beretning. Bildene er dels gravert i det bløte metallet og dels stemplet med ulike stempler. På høyre side av midtryggen ser vi en mannfigur i profil. Han ser ut til å sitte mellom beina på et kortvokst dyr med stort hode og åpen kjeft. Det ser ut til å ligge på ryggen, og de lange beina er avsluttet med to skarpe klør. Under dette dyret kryper nok en figur med

kraftig dyrekropp – men med mannshode. Dette dyremennesket har også skarpe klør. På motsatt side av fotens midtrygg ser vi nok et dyr med kort, kraftig hode og åpen kjeft som angripes (?) av et litt mindre dyr med lang hale. Den femte dyrefiguren er bare delvis bevart og kommer frem fra siden. Den har spisst hode, og vi aner en fot med flere klør. Disse bildene synes å berette om en manns kamp mot farlige krefter. Mannen har skjegg og ser ut som om han smiler. Han er iført tunika med belte i livet og tettstående bukser. Den høyre armen er bøyd i vinkel med hånden utstrakt der alle fire fingrene er tydelig tegnet og tommelelen spriker. Hvem figuren forestiller? Kan-

skje guden Odin som triumferende viser at han har beseiret farlige monstre som truet verdensordningen.

ROMERSK INSPIRASJON

Dette fine stykket kunsthåndverk er skapt i et miljø der man kjente godt til senromersk kunsthåndverk, og ornamentstilen kalles nydamstil etter danske våpenofferfunn fra et stort myrområde i Sønderjylland. Spiralornamentikken og meanderborden er opprinnelig greske, klassiske ornamenter som romerne overtok, og som germanerne i Sør-Skandinavia omformet og gjorde til sine egne mønstre. Den senromerske kunstens forkjærlighet for maritime motiver med sjøhester, delfiner og havguden Okeanus, har gitt ideer til germanske fabeldyr som de små dyrefigurene på Hol-spennens hodeplate. Mannsfigurens håndstilling er tatt direkte fra den romerske keiserens seiersgestus og fantes på senromerske gullmynt- og medaljebilder. Mytene om helten Herakles/Herkules og hans seierrike kamp mot tolv farlige monstre som truet menneskene, kan vi regne med at germanere i romersk tjeneste hadde tatt med seg hjem. De klassiske mytene ble sikkert gjenfortalt og etter hvert endret og tilpasset den germanske mytologien. Kanskje er det liknende mytiske beretninger som ligger til grunn for bildene på relieffspennens fot.

Hol-kvinnens øvrige smykker er prydet med en rekke bilder som henger sammen med relieffspennens billedverden. Den

Til venstre:
S-formet
spenne av sølv:
et slangeaktig
fabeldyr med
hode i hver
ende.

Til høyre: Korsformet spenne av bronse der foten er formet som et dyrehode med utstående øyne og oppsvulmete nesebor. Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

store likearmete sølvspennen har samme type meanderprydete bøyle som den store spennen. Hver del eller arm inneholder det samme motivet og avsluttes med et hode av et fabeldyr med skrå øyne. Motivet, den seierrike kampen mot uhyrer, er nesten symmetrisk på hver side av en tenkt midtlinje, og består av to slangeliknende dyrefigurer sett i profil. De har runde øyne og lang, smal snute og slynger seg om hverandre, og synes å støtte opp to andre figurer med skrå øyne, åpen kjest og lang tunge. Disse har begge en arm bøyd i vinkel, og viser den samme triumferende gestus som mannsfiguren på den store spennen, med hånden løftet og med sprikende tommelfinger. Dyremennesker!

Liknende slangefigurer er hovedmotivet på to små likearmete spenner av bronse som også hører med til kvinnens smykke-

oppsetning, og de to flotte S-formete sølvspennene gir også et slangeaktig inntrykk. Den korsformete spennen av bronse, som nå er grønn av irr, men som en gang var velpusset og skinte som gull, avsluttes nederst med et dyrehode med utstikkende øyne og store, oppblåste nesebor. Korsformete spenner var veldig populære i folkevandringstiden, ikke bare i Skandinavia og Tyskland, men også i Neder-

land og England. De fikk etter hvert mer groteske former og proporsjoner, men mistet sin stilling som universalspenne da en ny kvinnedrakt kom på mote mot midten av 500-tallet.

Det er faktisk bare den lille ringspenne som ikke har fabeldyr og fabelmennesker som motiv. De små naturalistiske hestene har en parallell på den store medaljongen av gull fra Vika på Inderøya. På medaljongens bakside finnes en scene med en rytter bevæpnet med lanse og skjold, og den magre hesten bøyer hodet like vakkert som de små hestene på ringspenne.

Husfruen til Hol gikk over i de dodes tilværelse som det har sømmet seg en husfrue på en stor, viktig og strategisk beliggende gård på Inderøya i tidlig folkevandringstid. Alle bildene og ornamentene på hennes smykker har hatt sitt bestemte magiske innhold, som sa noe om hennes rolle i det samfunnet som hun forlot og som skulle beskytte henne og berede henne for den nye tilstanden som ikke-levende. Ornamentene på hennes viktigste og mest kostbare smykker peker sørover i Skandinavia, og det er ikke utenkelig at hun var dansk, kanskje fra Jylland. Kanskje var hun en brikke i et politisk spill for å skape allianser i en tid preget av stor uro og konkurranse mellom ledende slekter. Tidsforskjellen mellom det spannformete leirkaret i graven, som må være den yngste gjenstanden i hennes gravgods, og relieffspennens bilder og ornament, tilsier at hun sannsynligvis har levd en del år som husfrue på Hol før hun døde et stykke inn i annen halvdel av 400-tallet e.Kr. Ingen husfrue på Hol ble senere gitt en så storslagen begravelse.

LESETIPS
Haseloff, G. 1981. *Die Germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit*. Band 1, Walther de Gruyter. Berlin, New York.
Kristoffersen, Siv 2002. *Selvbevisste Vestlandsdamer i folkevandringstiden? i Bondesmotstand og sjølvkjensle på Sørvestlandet*. Seminarrapport Ulstein Kloster 2002. Haugaland Akademi.
Kristoffersen, S. og T. Østgård 2006: «Dødsmyter» – registrering av ritualer og variasjon i likbehandling i folkevandringstid. i T. Østgård (red.) *Lik og ulik. Tilnærminger til variasjon i gravskikk*. UBAS Nordisk 2.
Magnus, B. 1975. *Krosshaugfunnet*. Stavanger Museums Skrifter 9.

Forfatter

Bente Magnus er seniorforsker i arkeologi. Bosatt i Stockholm

Visste du ...

ved Astrid Kähler

... at fundamentene av Egypts etthundreogattende pyramide, antageligvis reist for 4300 år siden, nylig ble funnet nær verdens eldste trappepyramide i Saquara. Dette

kongelige gravfeltet har vært gjenstand for utgravinger de siste 20 år, men selv om det i løpet av disse årene har blitt registrert flere pyramider i undergrunnen her, er et slikt funn ikke er hverdagskost.

Pyramiden antas å være gravsted for grunnleggeren av det sjette dynastis (Farao Teti) mor (dronning Sesheshet), og kom for dagen for to måneder siden.

Referanser til Sesheshet er funnet i papyrusskrifter, og som en kuriositet kan nevnes at dronningen, i tillegg til sine sikkert mange rojale gjøremål, også var opptatt av håravfall (sitt eget) og søkte legers hjelp for dette. Videre undersøkelse av graven vil kanskje kunne gi svar på om hun fikk brukbare råd...

Flere menn i sin beste alder venter i spenning.

... at utbygging kombinert med spesielt gode bevaringsforhold har gjort at et stort antall ni til sytten meter lange skip, foreløpig ni stykker, nå bokstavelig talt kommer til overflaten etter å ha ligget forseglet i leirmassene i Bjørvika i opp til 300–400 år.

Leiet av leire og sagmugg har, sammen et jevnt tilsig av ferskvann som har forhindret pælemarkens vanlige herjinger i saltvann, sørget for at man her står overfor norgeshistoriens største funn av gamle skip.

Etablering av nåtidens forretningsbygg vil dermed kunne resultere i ny kunnskap om fortidens båtbyggingsteknikker, havne- og ...forretningsvirksomhet.

Og så får vi håpe at utbyggerne syns de har fått uttelling for de titalls millioner som utgravningene foreløpig har kostet, og at de, selv om funn betyr utsettelse, kan glede seg over skipene, kanskje ved å bruke dem i sin markedsføring...

... at gutter antakelig vil være gutter til alle tider, og at fiskeskrøner sikkert også ble utvekslet i eldre steinalder. Figurer risset inn på en kalkstein, nylig funnet ved Horsens Fjord, viser en mann med et noe uklart hode, men med en imponerende fallos, og to store fisker, den ene minst halvparten av figurens størrelse, hengende fra armene.

Ristninger fra denne tiden fremstiller vanligvis vilt og/eller redskaper, noe vi tolker som jaktsymboler, mens i dette tilfelle er det nærliggende å anta at bildene også er et uttrykk for fri, kunstnerisk utfoldelse, i tillegg til fruktbarhetssymbolikken i fallosen og den skjematiske og sannsynligvis også symbolske representasjon av hodet med streker og noe som ligner dyreører.

... at beskjedenhet var en dyd, også i det gamle Romerriket? Venus Pudica (Den beskjedne/skamfulle Venus) er navnet på en vestlig, klassisk positur, hvor figuren dekker sine edlere deler med hendene.

To utgaver av arten, begge datert til det 2. århundret e.Kr. er funnet i løpet av det siste året. En marmorstatue i naturlig størrelse dukket i juli frem under utgraving av et romersk bad nær Skopje i Makedonia. Hennes dydige fremtoning kunne i sin tid betraktes av de avslappede og varmetunge badende.

Nær Salzburg så en tolv cm lang bronsefigur, også en Venus Pudica, igjen dagens lys da hun ble funnet under utgraving av et romertids kornlager. Hvordan hun fant veien hit er uklart, muligvis dreier det overraskende og viktige funnet seg om et bygningsoffer.

... at i steinalderen var menneskets evne til å fortsette å løpe når alle andre skapninger hadde glemt hva det var de "kappes om" (å være eller ikke være), noe av det som gjorde det i stand til å fange viltet og på den måten brødfø seg.

Det tidlige steinaldermenneskets jakt-teknologi- og teknikk var neppe så avansert at jegeren nødvendigvis fikk nedlagt byttet i "et hugg". Dyret ville ofte bare bli skadet og derfor fortsette videre. Selv om mennesket tidlig utviklet en anatomi og fysiologi som gjorde oss uhyre velegnet til å løpe lange distanser, var også mange byttedyr i stand til å holde det gående lenge. Men når den umiddelbare faren var over, ville dyret slutte å løpe og i stedet legge seg ned for å "slikke sine sår". Her kom menneskets unike forestillingsevne inn i bildet; På samme måte som maratonløperen i dag holder motivasjonen oppe med tanken på mållinjen/troféet/euforien ved endt løp, hadde jegeren bildet i hodet av byttet som lå og ventet, forhåpentligvis over neste bakketopp.

Verdens mi

Noen av verdenshistoriens minste mynter er norske. De ble produsert i store antall fra tidlig på 1100-tallet og ca. 250 år fremover. Myntene veier mellom 0,06 og 0,3 gram, har preg på bare en side og kalles brakteater.

Jon Anders Risvaag

Ordet brakteat er et moderne ord, som kun viser tilbake på at myntene er preget på den ene siden på en syltynn blankett. Datidens mennesker har sannsynligvis betegnet dem som sylfr (sølv), eller kanskje penning. Til tross for at disse myntene ble produsert i

store mengder og er noen av de mest utbredte i funn, særlig i kirker, er det disse myntene vi har minst kjennskap til. En rekke spørsmål knytter seg til disse myntene, blant annet hvor ble de produsert, hva var de verdt og hva de betyr forskjellige enkeltsymbolene og bokstavene?

De fleste brakteatene ble sannsynligvis preget under kongene Sverre Sigurdsson (1177–1202), Håkon Håkonsson (1217–1263) og Magnus Lagabøte (1263–1280). Brakteater ble imidlertid preget både før og etter disse kongene, men de er vanskelige å tidfeste med noenlunde sikkerhet. Flere ting tyder på at både Sverre Sigurdssons

Brakteater fra Håkon Håkonssons tid (1217–1263). Funnet i Ranem kirke, Nord-Trøndelag. Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

nste mynter

konkurrent til tronen, Magnus Erlingsson (1161–1184), og noen av hans umiddelbare forgjengere må ha gitt ut slike mynter. Dessverre er en utmynting under Magnus usynlig for oss – vi vet ganske enkelt ikke hvordan vi skal kunne identifisere Magnus' mynter. Myntene under kong Sverre er de minste og letteste, som regel under 0,1 gram, men de var av godt sølv, gjerne over 90 prosent. Under Håkon gikk vekten noe opp til mellom 0,1 og 0,2 gram, men sølvinnholdet sank til 25–30 prosent. Myntene oksiderte lett og ble nærmest svarte å se på. Under Magnus Lagabøte ble sølvinnholdet holdt nede, men vekten gikk igjen litt opp, og lå ofte litt over 0,2 gram.

MENINGSLØSE SYMBOLER?

Når man ser på en moderne mynt, gir den som regel en mening. Den bærer innskrifter og symboler som forteller om hva den er verdt, hvor og når den ble utgitt, og hvem som er utgiver. På forsiden av et moderne kronestykke står det skrevet NORGE, og kong Harald Vs monogram er representert ikke mindre enn tre ganger. Helt konkret kan vi se at mynten er norsk, at Norge er et monarki med en regent som har et navn som begynner på H, og som er den femte i rekken med samme navn. På baksiden er det en stilisert fremstilling av en fugl sittende på en gren. Under står et årstall, for eksempel 2006, og valøren: 1Krone. Den oppmerksomme vil i tillegg ha lagt merke til to små symboler på forsiden av mynten, en på hver side av ordet Norge. På høyre side en hammer og et bergsjern i kors, og på venstre side monogrammet MF. Hammeren og bergsjernet er bergstaden Kongsbergs symbol, og monogrammet tilhører myntverkets direktør, Magne Flågan. Vi har altså nok informasjon på mynten til å fastslå at dette er en norsk enkrone, produsert ved Det Norske Myntverk på Kongsberg i 2006 i monarkiet Norge, under kong Harald V. Selv myntverkets direktør har vi informasjon om. De fleste moderne mynter fra de fleste land kan fravristes informasjon på denne måten. For de fleste middelaldermynter er dette langt vanskeligere, og norske brakteater er til dels uforståelige

for et nålevende menneske. De fleste brakteatene har kun et symbol (varianter av kors, stjerne, sirkler, fabeldyr og kronede hoder), eller enkeltbokstaver (A, B, E, G, H, K, M, N, S, T og V). Hva bokstavene betyr vet vi ikke, men tolkningsforslagene er mange.

N for Nidaros? Sverre Sigurdssons tid (1177–1202). Funnet ved Nidarosdomen, Trondheim. Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

Under: Brakteat med gresk kors fra Sverre Sigurdssons tid (1177–1202). Funnspredningen tyder på at disse er preget på østlandsområdet. Funnet på Dæli, Nes, Hedmark. Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

Et av forslagene er at bokstavene viser tilbake til stedet hvor mynten ble preget: A = Oslo (latin: Asloia), B = Bergen, E = Elvesyssel, G = Gimsøy, H = Hamar, K = Konghelle, M = Marstrand, N = Nidaros, S = Stavanger, T = Tunsberg og V = Veøy. I middelalderen er det ofte en tendens at de enkelte mynttypene opptrer i større konsentrasjon i nærheten av det stedet de ble preget. Et problem med «myntstedsteorien» er at den delvis passer dårlig med hvor i landet man har gjort funn av de forskjellige bokstavene. Bokstaven A kan faktisk se ut som om den kan stamme fra Oslo. Den finnes i en overvekt av funn fra Østlandet/Oslofjord-området (Viken, som det het i middelalderen), mens det for bokstaven B ikke kan påvises noen klare tendenser: den finnes forholdsvis jevnt fordelt, i stort antall, fra Bohuslän i dagens Sverige til Sogn og Fjordane. Det kan bety at B-mynten enten var preget i Bergen i så stort antall at den av den grunn ble spredt godt rundt i riket, at den ble preget flere steder eller kanskje finnes det en annen forklaring? For bokstaven S, som etter myntstedsteorien skulle være hjemmehørende i Stavanger, ble det i 1973 under utgravning av tomten Nedre Langgate 45 i Tønsberg gjort et funn som på god vei avkrefter teorien. Funnet er av en liten plate i kobber eller bronse med tre innstemplinger av bokstaven S omgitt av to sirkler. Størrelsen og utseende på disse innstemplingene korre-

Brakteat med griff fra Håkon Håkonssons tid (1217–1263). Preget i Trondheim? Funnet i Herøy kirke, Nordland. Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

Brakteater med kronet hode fra Magnus Lagabøtes tid (1263–1280). Ukjent pregested. Funnet i Herøy kirke, Nordland. Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

sponderer med brakteater fra kong Sverres tid, og det er god grunn til å anta at dette er et prøveavslag av et myntstempel. S-brakteatene skulle da være slått i Tønsberg og ikke Stavanger. Funnene av S-brakteater indikerer det samme – det er en klar overvekt på Østlandet og i Bohuslän. I et tredje forslag er bokstavene delvis uttrykk for myntsted og delvis utgiver (myntherre): B for Bergen, E for Eirik, G for Gutorm, N for Nidaros osv. Dette forslaget ble egentlig frem satt i mangel av noe bedre: der det finnes et sted av noe betydning, en konge eller erkebiskop som passer i tid, der faller loddet ned.

Heller ikke symbolene forteller oss særlig mye. Det finnes flere varianter av kors, gresk kors, latinsk kors, andreskors og patriarkkors (et toarmet kors). Det har vært foreslått at korsene var plassert på myntene for å ufarliggjøre mynten, som ble betraktet som et djevelens redskap. I denne sammenhengen har det vært foreslått at heller ikke bokstavene betydde noe i seg selv, men representerte en form for bokstavmagi. Med utgangspunkt i de mange religiøse symbolene skulle det tale for at disse var blitt til i et sterkt religiøst miljø. Men myntene behøvde ikke av den grunn å ha hatt geistlige myntherrer. Men hva var

da meningen med sirklene, punktene og fabeldyrene?

Et annet forslag går ut på at noen, eller alle, også var symboler for myntsted eller utgiver. I denne sammenhengen er det særlig patriarkkorset som mange har vil-

og spredningsmønsteret passer også godt inn, med en overvekt fra nordlige deler av Oppland og nordover. Mer problematisk er det at patriarkkorsene utgjør den største gruppen under kong Sverre, på et tidspunkt da erkebispene ikke hadde myntrett. Dette har vært tolket på to forskjellige måter. Flere mener at erkebiskopene ga ut myntene på eget initiativ, uten hensyn til kong Sverre. Han var ikke en venn av kirken likevel. Andre har argumentert for at en slik utmynting på tvers av kongens vilje var et klart

brudd på kongelige eneretter, og derfor ulovlig etter datidens rettsforståelse. Mengden mynter, som korresponderer med kongens mynter i vekt og sølvinnhold, og den store geografiske spredningen i funn, skulle da heller peke mot at dette var kongens egne mynter. At disse myntene likevel kunne være preget i Nidaros, som var landets eldste og viktigste myntsted, regnes som forholdsvis sannsynlig. Produksjonen foregikk bare i kongens regi og ikke i erkebiskopens.

En stor gruppe brakteater, som først ble preget under Håkon Håkonsson, og som under Magnus Lagabøte kom til å være enerådende, viser et kronet mannshode. Under Håkon er hodene både til siden eller rett frem (*en face*). På Magnus tid er *en face* enerådende. Dette viser at dette er kongens mynt, men produksjonsstedet røpes ikke. Sannsynligvis er typen slått flere steder i landet, i hvert fall under kong Magnus. Det finnes imidlertid en mynt, som er kjent i

let se som et symbol på erkebiskopen (patriarken) i Nidaros. Bakgrunnen for dette er det faktum at erkebiskopen fikk tillatelse av Håkon Håkonsson til å gi ut egne mynter i perioden 1222–1281. På Håkons tid utgjør brakteatene med patriarkkors også en forholdsvis stor gruppe,

Til høyre: Brakteat med kronet hode i profil fra Håkon Håkonsson tid (1217–63). Funnet i Selbu kirke. Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

I midten: Brakteat med kronet hode fra Håkon Håkonsson tid (1217–63). Funnet i Hærøy kirke, Nordland. Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

Nestnederst: Brakteat med kronet hode på kvadratisk blankett fra Håkon Håkonssons tid (1217–1263). Ukjent pregested. Funnet i Herøy kirke, Nordland. Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

noen få eksemplarer som skiller seg ut. Den har samme vekt og sølvinnhold som brakteatene som er utgitt av kong Magnus. Også på denne mynten er det et *en face*-hode, men denne gang med en mitra (bispelue)! Dette mener vi er en mynt utgitt av erkebiskop Jon Raude (1268–1282), sannsynligvis rundt 1280. Dette er den eneste brakteaten hvor vi ut fra myntbildet med stor sikkerhet kan fastslå både mynter og myntsted.

HVA VAR DE VERDT?

Selv ikke verdien av disse myntene kan vi si noe sikkert om. De er for små til å være penninger. En penning som ble preget i en kort periode på begynnelsen av 1180-tallet for Sverre Sigurdsson, veide ca. 0,40 gram. Av den grunn har det vært antatt at brakteatene skulle ha en verdi på $\frac{1}{4}$ penning. Andre har igjen ment at myntene varierte for mye i vekt, og etter hvert sølvinnhold, til at de hadde en fast verdi. Dette skulle tilsi at disse myntene ikke ble talt, men veid når man handlet med dem. I skriftlige kilder fra perioden er det også to uttrykk som går igjen når man snakker om verdiforhold og betalinger: *veid* penning og *talt* penning. Den veide penningen har alltid en høyere kurs enn den talte. Vanligvis forstår man disse uttrykkene slik at den talte penningen er mynter, som jo kunne ha et svært lavt sølvinnhold, og den veide penningen er rent sølv.

Forfatter

Jon Anders Risvaag er dr.philos. og ansatt som numismatiker ved NTNU Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.

Under: Brakteat preget i Trondheim for erkebiskop Jon Raude (1268–1282). Funnet i Herøy Kirke, Nordland. Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

Universitets- museene legger ut 120 000 bilder på internett

I november lanserer universitetsmuseene i Bergen, Oslo, Tromsø og Trondheim sin felles Fotoportal, med mer enn 120 000 fotografier fra museenes kulturhistoriske samlinger.

Den felles fotoportalen er et nybrottsarbeid i internasjonal museumssammenheng, og Gitte Høy-Petersen ved Vitenskapsmuseet ved NTNU er svært tilfreds med dette resultatet av samarbeidet mellom de ulike universitetsmuseene, deres IT-organisasjon (MUSIT) og Universitetet i Oslos senter for informasjonsteknologi (USIT). Fotoportalen gir forskere og studenter mulighet til på en enkel måte å danne seg et overblikk over det kulturhistoriske materialet i Norge. Fotomaterialet representerer ikke bare funn fra arkeologiske utgravninger, men også bl.a. kirkekunst fra middelalderen, mynter og medaljer, gjenstander fra antikken og etterreformatorisk tid samt etnografika. Er man i tillegg interessert i nordnorsk hverdagsliv, så finnes det en stor samling som dokumenterer dette både før og nå.

Forskere, forelesere og studenter kan på <http://www.unimus.no/foto/> fritt søke i bildemateriale som egner seg for både undervisnings- og forskningsformål. Høyoppløselige bilder til bruk i foredrag og trykksaker kan bestilles fra det enkelte museum.

Bildematerialet har stor spennvidde og nye bilder gjøres tilgjengelig jevnlig. Fotografiene er i hovedsak tatt av museenes egne fotografer, som også har samarbeidet med kuratorer om ledsagende tekster som beskriver motiv, funnsted og datering.

Portalen er i tråd med Stortingsmelding nr. 15 2007/2008, «Tingenes tale», der det blant annet påpekes at «Universitetsmuseenes samlinger [...] må derfor være lett tilgjengelige for forskningen og forvaltningen. I tillegg til forskning og støtte til forvaltningen har universitetsmuseene en viktig oppgave i formidling overfor barn og unge spesielt, og for allmennheten generelt. Samlingene må derfor aktualiseres og gjøres tilgjengelige».

For mer informasjon, ta kontakt med
Gitte Høy-Petersen
Telefon: 73590861
E-post: gitte.hoy@vm.ntnu.no
Webadresse: <http://www.unimus.no/foto/>

En liten bronseøks, innlevert til NTNU Vitenskapsmu-
seet i 2007, er intet mindre enn en liten arkeologisk
sensasjon, men det var en sensasjon som var forven-
tet å måtte komme på et eller annet tidspunkt. Den
kan settes inn i en svært sjelden påvist sammen-
heng når det gjelder norske forhold.

Bronse fra

Støpeform i
grønnstein til
dolkblad eller
spydspiss fun-
net på gården
Vekterli i Grong,
Nord-Trøndelag.
Det er en østlig
type.

Tekst Preben Rønne

I de to siste nummer av Spor har vi skrevet om en liten øks fra Tustervatnet i Hemnens i Nordland, men med hovedvekt på det støpetekniske. Den kulturhistoriske bakgrunnen er det imidlertid ikke lagt så mye vekt på. Den er faktisk svært spennende og ganske usedvanlig.

Norsk bronsealder er nesten altoverveiende en helt naturlig del av den nordiske bronsealderkulturen som er en selvstendig kulturgruppe mellom 1700–500 f.Kr., med egne gjenstandstyper, begravellesformer og felles religiøse trekk, som blant annet kommer frem i de helleristningene som vi kaller jordbruksristninger. Den dominerer totalt funnbildet i det nordligste Tyskland, Sør-Skandinavia, opp langs Norskekysten til Nordland og opp langs svenskekysten i den Botniske bukt. Likeledes er det gjenstandsfunn av nordiske typer langs kystområdene i Finland.

Et viktig arbeidsredskap i bronsealderen er de øksene som på fagspråket kalles celter. De aller tidligste, som er fra midten av eldre bronsealder, er store, vakkert utsmykkede økser. Det er våpentyper som dateres til tiden mellom 1500 og 1300 f.Kr. De finnes kun i Danmark. I yngre bronsealder – som

Den lille celten av ananinotype funnet ved Tustervatnet. Typen hører opprinnelig hjemme i Russland, men den er antagelig støpt i Sverige eller Finland. Foto Per Frederiksen, NTNU Vitenskapsmuseet

er tiden etter 1000 f.Kr. – og inntil bronsealderens slutning, finnes de i meget stort antall over hele det nordiske kulturområdet. Celtene betraktes da som alminnelige arbeidsredskaper. Mange av dem er utsmykket i forskjellige stilarter, men det endrer ikke på at de er arbeidsredskaper. Alle kan glede seg over et vakkert formet og fint utsmykket verktøy. Det ene utelukker ikke det andre.

LITT OM ØKSETYPEN

Av de flere tusen celtene vi kjenner fra den nordiske bronsealderkultur, er det ingen som ligner den som ble funnet ved Tustervatnet. Det er den første av sin type som er funnet i Norge.

De like kantene og den korte, rektangulære formen kjennes ikke lenger syd. Den spiss-ovale åpningen av holken kjennes heller ikke på celter fra nordisk bronsealderkultur. Den plastiske ornamentikken er i sin utforming likeledes fremmed.

Disse trekkene kjennes imidlertid på celter fra Russland, og de er alminnelige på økser både fra Karelen og spesielt fra egnene omkring Volga. Alt peker derfor på en østlig innflytelse. Det er tilsvarende klare paralleller i Sverige og i Finland, hvor det også finnes støpeformer av kleberstein til nettopp denne type celter. Øksen er av en såkalt ananino-type.

Ananino-kulturen er en sen russisk bronsealder- og tidlig jernalderkultur, som har navn etter et stort gravfelt i Ananino-provinsen nær byen Jelabuga ved Kamafloden i

det østlige Russland vest for Uralfjellene. Kulturen har sin blomstringstid mellom 800 og 300 f.Kr., en tid da jernet etter hvert erstatter bronse som tidens viktigste metall i det sentrale Russland. I en overgangstid brukes bronse og jern side om side. Imidlertid er denne øksen neppe import fra Russland. De russiske celtene er kraftigere og tykkere i godset. Det er brukt betydelig mer bronse i de russiske øksene enn i dem vi finner i Skandinavia. Det er ikke overraskende, for Ananino-området ligger nemlig tett opp mot store kobberforekomster. Det er helt naturlig at man kan tillate seg å bruke mer kobber i områder der metallet hentes ut. Der er det ikke så kostbart som det nødvendigvis må bli etter at det er transportert omkring 4000 km. Øksen fra Tustervatnet veier kun 39,5 gram.

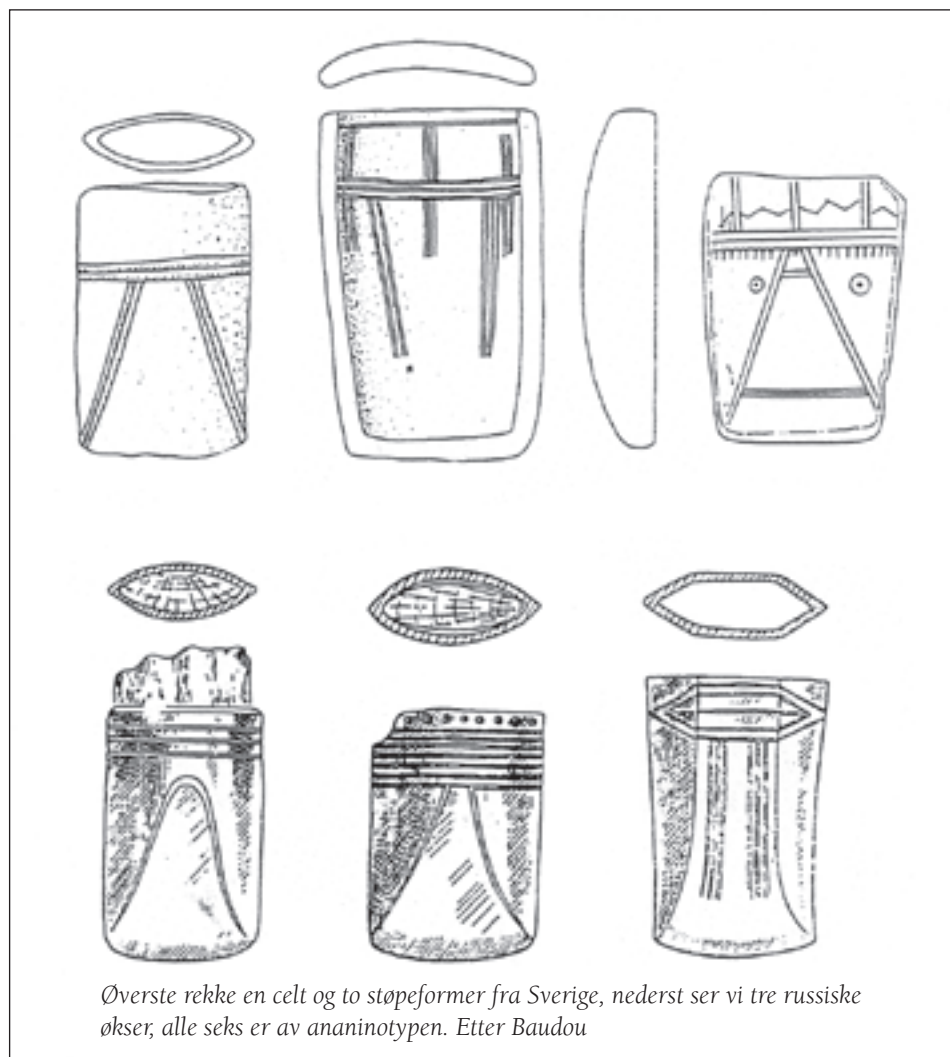
HVORDAN TRANSPORTERES KOBBER 4000 KM I OLDTIDEN?

4000 km er en meget lang vei. Selv i dag, når vi er vant til at varer transporteres halve kloden rundt i containere, er det en lang tur. Ennå i dag rommer så lange veier farer. Skip er fremdeles utsatt for pirater langs Nord-Afrikas kyster. Landtransport i deler av Midt-Østen innebærer fremdeles farer. På europeiske landeveier er det ikke uvanlig at langtransportsjåfører opplever overfall. Umiddelbart forekommer vanskelighetene ved å transportere en kostbar, etterstrebet og svært tung handelsvare som kobber over så store avstander før Kristi fødsel, som svimlende.

Det kan seiles på flodene – i bronsealderen som i dag, og en logisk vei kunne være å følge Volga – opp mot strømmen – så langt mot nordvest man kunne komme, og deretter gå over land til nærmeste elv med løp mot vest. Man kunne også tenke seg at man reiste om vinteren med slede, men det skal sørges for forsyninger og ikke minst sikkerhet for mannskapet på turen, som må ha tatt lang tid. Likeledes må man regne med at selve reisen rent fysisk har vært ganske besværlig uten veier og landeveiskroer. – Begge måter å transportere varer på tilhører en nyere tid enn bronsealderen. Vi skal ikke regne med at denne form for handel kommer tidligere enn i vikingtiden – mellom tre til ett tusen år senere. Vi skal ikke forestille oss at handelen var slik som i historisk tid, da lokale småkonger kunne sørge for sikkerheten underveis – sannsynligvis mot en klekkelig tollavgift.

Vi må anta at reisen alene kun har kunnet la seg gjøre ved lokal beskyttelse som må ha bakgrunn i vennskap eller slektskapr de enkelte stammer eller familier imellom

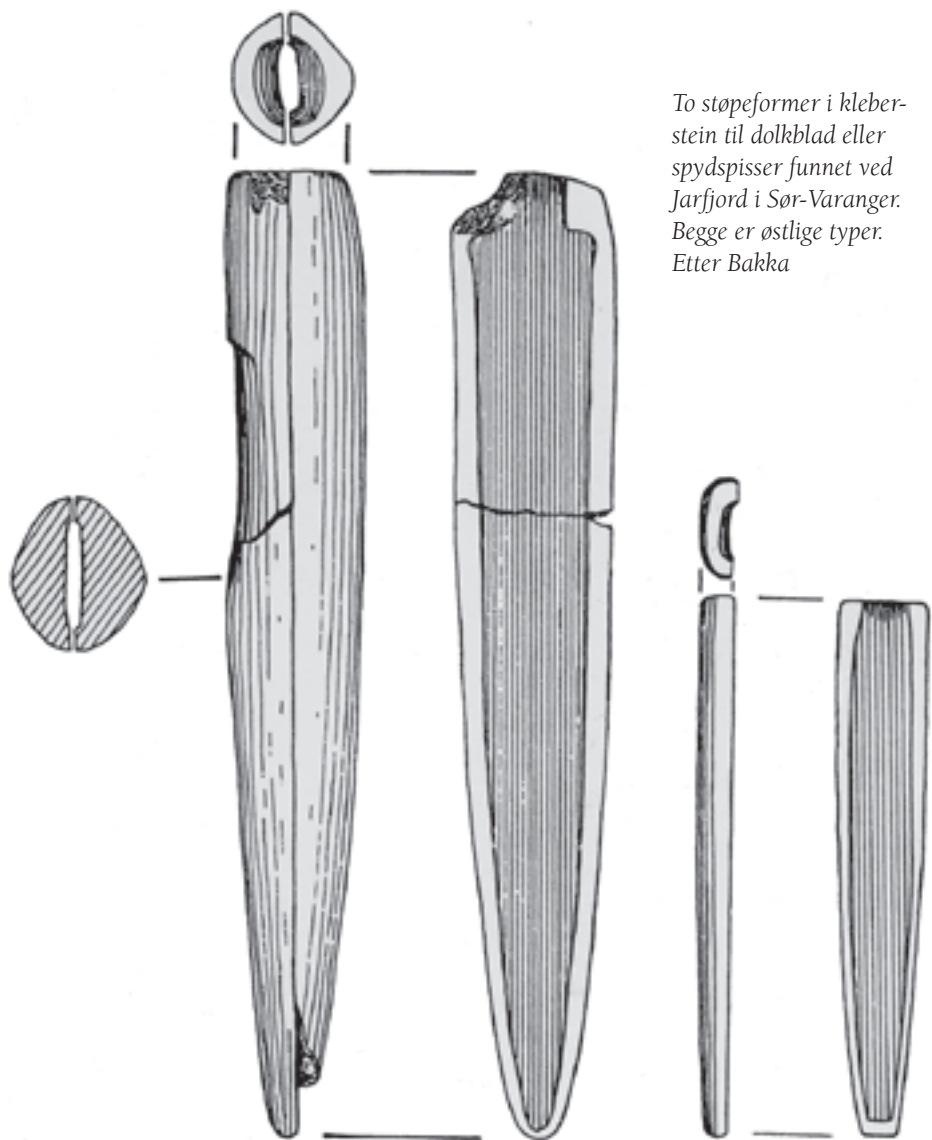
Øst

Øverste rekke en celt og to støpeformer fra Sverige, nederst ser vi tre russiske økser, alle seks er av ananinotypen. Etter Baudou

Kaldhamret kobberdolk funnet i en tuft på Gressbakken i Karlebotn i Finnmark. Det er en lokal form, men metallet må være importert fra øst. Foto Tromsø museum

To støpeformer i kleberstein til dolkblad eller spydspisser funnet ved Jarfjord i Sør-Varanger. Begge er østlige typer. Etter Bakka

over dette vidt utstrakte området. Vi kan forestille oss at metallet ble flyttet gjennom et vidt forgrenet nettverk av familier eller stammer. Et nettverk som alle på veien har hatt glede og fordel av.

De personer/familier som sørget for å transportere metallet til Skandinavia, skulle også formidle tilbake det som ble gitt i bytte. Og det har vært like besværlig og komplisert. Man tror at det dreier seg om pelsverk, som var svært etterspurt på de russiske stepper og i Svarthavsområdet. Det vet vi fra velbevarte gravfunn.

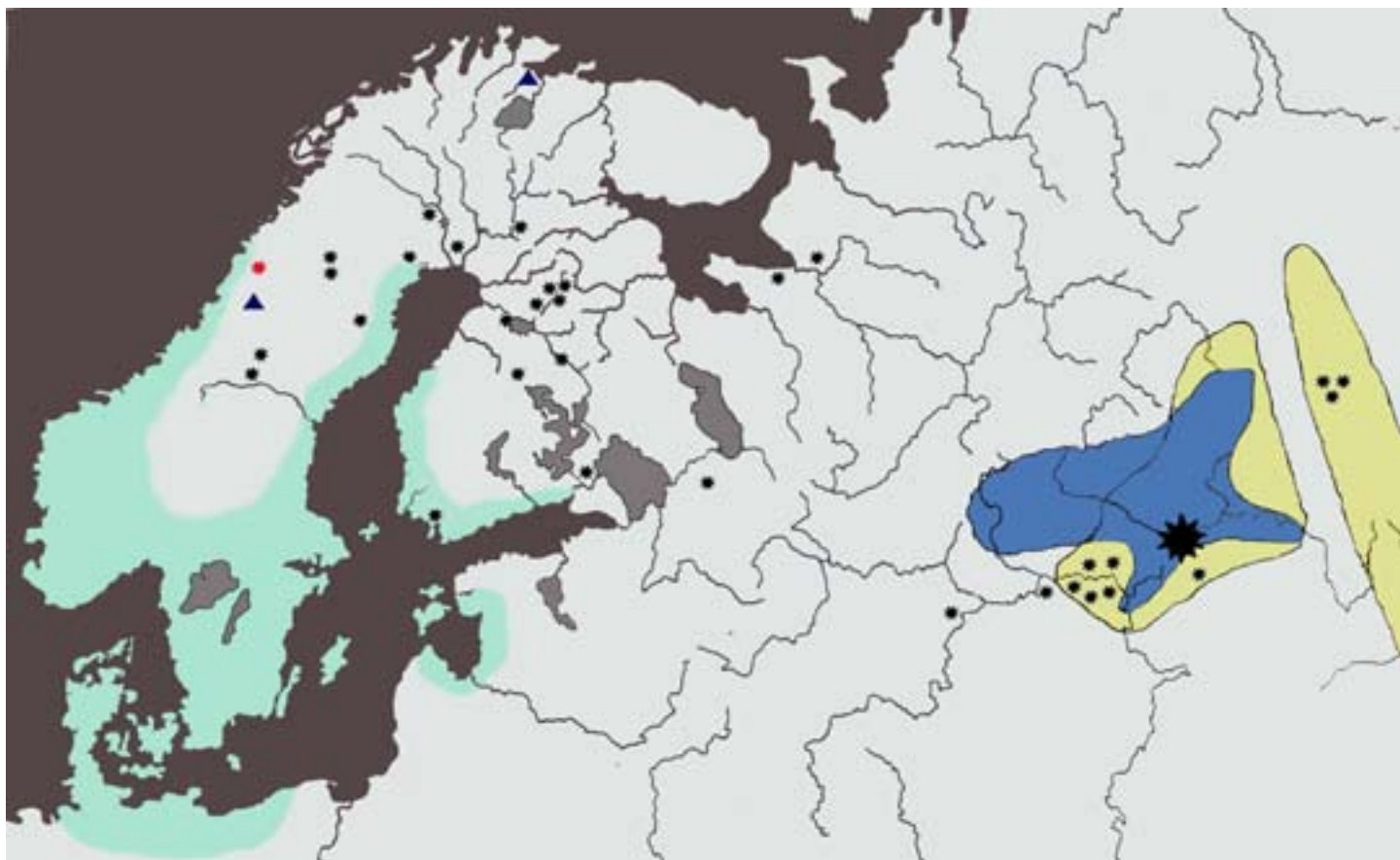
DATERING OG FUNNOMSTENDIGHETER

Celter er normalt enkeltfunn. Omkring 96 prosent av celtene i Skandinavia er funnet alene uten andre gjenstander. At anani-øksten ble funnet alene i en sprekk i en stein overrasker derfor ikke. Oftest finnes celtene nedlagt ved en stor stein eller i en myr som i forhistorisk tid har vært åpent vann, evt. ved vannløp, sjeldent i klippe-sprekker, men det kjennes.

Ett er sikkert, øksen er nedlagt bevisst lik-

som alle andre bronsegjenstander vi finner i jorden. Man har ikke gått og «slengt» med så kostbare gjenstander. Bronsegjenstander som ikke er gravfunn, men som er nedlagt på denne måten, tolkes normalt som et offer til de gudene som man forstilte seg regjerte i bronsealderens religiøse univers og bestemte over menneskenes skjebne. De samme gudene som ses avbildet på helleristningene og som bestemmer over solen og jorden, sykdom, død, jakt og grøde. Enkeltfunn, som denne øksen, antas å være nedlagt av en enkeltperson eller en familie med et ønske, eller som takk. De større depotfunnene, som kan bestå av mange gjenstander, antas å være hele samfunnets – eller en stammes – felles offer. At celtene normalt finnes alene, gjør det vanskelig å gi en nøyaktig datering. Noen få depotfund – og enda færre gravfunn – gjør det likevel mulig å gi en datering av mange typer celter i forhold til andre gjenstandstyper.

Øksen fra Tustervatnet er med stor sannsynlighet støpt i Nord-Skandinavia, men med en form og ornamentale trekk som vitner om en tett kulturell kontakt mot

øst. Ingen av denne type økser forekommer i kontekst med andre daterbare gjenstandstyper i Skandinavia. Derfor må den dateres på bakgrunn av ananinokulturen. Datering av øksen vil da være mellom 800 og 400 f.Kr.

INNFLYTELSE FRA BÅDE ØST OG SØR

Øksen viser med all tydelighet at bronsealderen på Helgeland er preget av to innflytelser. Ute ved kysten er metallfunnene klart knyttet mot jordbrukende områder, slik de kjennes lenger sør. Her er det den nordiske bronsealderkulturen som er enerådende. Annerledes er det i innlandsstrøkene i de store skogområdene; her finnes ingen spor etter innflytelse fra Sør-Skandinavia. Her viser øksen at kontaktene har vært mot øst gjennom Sverige og Finland.

Celten er imidlertid ikke det første funn som peker mot at innlandet i Midt-Norge og det nordligste Norge har vært preget av østlig påvirkning og østlig import av metall.

En støpeform i grønnstein formet til støping av en dolk eller spydspiss er overraskende nok funnet langt mot sør, men som forventet inne i landet et godt stykke fra havet. Den er funnet på gården Vekterkilen i Grong i Nord-Trøndelag, som ligger ca. to mil fra svenskegrensen. Bladet, som er blitt støpt i denne formen har vært flatt, glatt og svakt

hvelvet uten noen skarp rygg. Det har vært ca. 13 cm langt og ca. 3 cm bredt. Typen er fremmed for nordisk bronsealderkultur, men den har østlige paralleller.

Vi har ytterligere et samlet funn som er knyttet til bronsestøpning med østlig påvirkning. Det er to former av kleberstein funnet ved Jarfjord i Sør-Varanger. De er funnet sammen, og de er å betrakte som et depotfunn. De er begge beregnet til å støpe dolker eller spydspisser av bronse eller kobber. Nettopp at det er snakk om former, er interessant, idet de mer enn antyder, at det har vært en lokal tradisjon for støping av det importerte metallet så langt mot nord som i Finnmark.

Helt spesiell er en liten kobberdolk som er funnet i en tuft på Gressbakken i Karlebotn i Finnmark. Den er ikke støpt, men i kald tilstand hamret ut til sin endelige form uten bruk av varme. Den kopierer lokale dolker av skifer. Dertil kommer ytterligere noen få funn av hamret kobber i Finnmark fra tiden mellom 1800–900 f.Kr.

Disse funnene viser at det ikke bare har vært en østlig kontakt mellom det norske innland, det nordligste Norge og Russland via Karelen, Sverige og Finland, men samtidig at man lokalt har vært i stand til å omforme metallet både ved hamring og støping.

- ★ Ananino-gravplassen, som har gitt navn til kulturen og øksetypen.
- ★ Udbredelse av økser og støpeformer av ananinotype.
- ★ Celten fra Tustervatnet.
- ▲ Norske støpeformer til dolkblader av østlig type.
- Det nordiske bronsealderområdet
- Kjerneområdet for ananinokulturen.
- Kobberforekomster.

Omtegnet etter Huurre med tilføyelser.

Norsk bronsealder er således splittet mellom innflytelse fra to store bronsealderkulturer. Den nordiske som finnes i Sør-Norge, opp langs kysten til Nordland i gode jordbruksområder, og den østlige som kjennes i de aller nordligste egner av Norge og i innlandet så langt mot sør som Nord-Trøndelag, der korndyrkning ikke har vært mulig i bronsealderen, men hvor jakt må ha vært hovednæringen.

LITTERATUR
Bakka, E.: Arktisk og nordisk i bronsealderen i Nordskandinaviens. *Miscellanea* 25. Trondheim 1976.
Baudou, E.: Norrlands forntid – ett historisk perspektiv. Umeå 1995
Edgren, T.: Finlands historia, bd.1. Ekenäs 1993.
Huurre, M.: The Eastern Contacts of Northern Fennoscandia in the Bronze Age. *Fennoscandia Archaeologica* III. Helsinki 1986.
Olsen, B.: Bostedning og samfunn i Finnmarks forhistorie. Oslo 1994.

Forfatter

Preben Rønne er førsteamanuensis ved NTNU Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.

Detalj fra bunnen av karet med sømhullene regelmessig plassert ca. 1 cm inn for kanten.
Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

Langs kysten vår ligger myrene som et teppe over forhistoriske landskap og skjuler spor etter forhistorisk aktivitet av ulik art. Både torvuttak, nydyrkning og arkeologiske undersøkelser i myr har brakt til veie en mengde gjenstander som forteller om folks liv og virke i disse områdene for flere tusen år siden.

3500 år gam

Tekst Merete Moe Henriksen

Fra tid til annen dukker det likevel opp gjenstander som vekker litt ekstra oppmerksomhet. Et slikt funn kom for en dag i 1922 på Nelvik på Smøla. Det var under grøfting av en myr nordvest for gården at Nils Nelvik kom over et stort kar av bjørkenever som var overraskende godt bevart. Karet ble funnet på bunnen av myra under et to meter tykt torvlag. I samme myr, men 40 meter lenger unna, traff man også på et samlet funn bestående av blant annet flintskiver, en skiferkniv og flere trestokker. Flintskivene og skiferkniven antydte en datering til slutten av steinalderen, og man var derfor tilbøyelig til å datere også karet til samme tidsrom, selv om dette ikke kunne fastslås med sikkerhet. Karet levde derfor lenge en nokså bortgjemt tilværelse i Vitenskapsmuseets magasiner, inntil det nylig ble foretatt en

¹⁴C-datering av never fra karet. – Dateringen viser at karet ble laget i tidsrommet 1520–1440 f.Kr. (ukal. 3225 ± 30), og var i bruk av folk som levde på Smøla tidlig i bronsealderen. Kun i sjeldne tilfeller bevarer forhistoriske gjenstander av organisk materiale som tre og never. Like fullt må gjenstander laget av slike materialer ha utgjort en vesentlig del av de gjenstandene folk omgav seg med og anvendte i sitt daglige virke. Karet fra Smøla utgjør derfor et lite, men verdifullt bidrag til vår kunnskap om materiell kultur i bronsealderen.

SYDD AV PLANTEFIBRE

Gjenstander av organisk materiale bevarer ofte godt i myr, hvor mangelen på oksygen hindrer dannelsen av nedbrytende organismer som er virksomme i miljøer på tørrmark. Karet var da også nesten helt da det ble funnet, men gikk i stykker da man løftet det opp av myra. Karet er derfor

som fungerte som tråd, har så vært trukket gjennom hullene og over kanten.

LANGE TRADISJONER

Mens karet fra Smøla er et sjeldent funn i arkeologisk sammenheng, har det nok vakt mindre oppsikt på den tid det var i bruk. Karet ble bevart fordi det havnet i fuktige omgivelser, i likhet med mange andre kar av never vi kjenner fra forhistorisk tid. Trolig har derfor anvendelsen av never som materiale i beholdere vært langt mer utbredt enn hva det arkeologiske materialet gir inntrykk av. Bjørkenever har nemlig flere egenskaper som gjør den velegnet til bruk i beholdere for blant annet mat og drikke. Neveren er føyeelig og lett å forme. Neverens lave egenvekt gjør også slike beholdere lette å frakte med seg. I tillegg er never vannavstøtende, og kar av never kan holde på flytende væske i alle fall over kortere tid. Never inneholder også stoffet betulin som

virker bakteriehemmende. I nyere tid har det derfor vært vanlig å anbringe melkeprodukter i butter eller kurver av never, fordi en slik oppbevaring gav produktene lengre holdbarhetstid.

Arkeologiske funn viser da også at neverkar har en svært lang historie. Europas eldste kjente kar av never kommer fra en boplass ved Friesack i den nordlige delen av Tyskland. Lokaliteten var bebodd for nesten 10 000 år siden, og karet av never ble funnet liggende i en grop som antas å ha vært et vannhull eller en brønn. To neverkar var også blant eiendelene til «Ismannen Ötzi», som i 1991 ble funnet i Ötztalalpene på grensen mellom Italia og Østerrike. Ötzi, som levde ca. 3300 f.Kr., var godt utstyrt for reisen han hadde lagt ut på, og et av karene inneholdt glør innpakket i lønneblad, som må ha vært medbrakt med tanke på å gjøre opp ild. Med mye annet utstyr

melt neverkar!

svært medtatt i dag, og rekonstruksjonen bygger delvis på finnerens anvisninger. Det er likevel mulig ut i fra de bevarte restene å se hvordan det så ut da det var i bruk, og også hvordan man gikk fram for å framstille slike kar.

Karet, som har en diameter på 30 cm og en høyde på vel 20 cm, har bestått av to hoveddeler; veggen samt bunnen sydd fast til den. Bunnen har bestått av et dobbelt lag med never, og rundt hele kanten kan man fremdeles se sømhullene som ble brukt til å feste bunnen og veggen på karet sammen. Ifølge finneren skal sammensyningen ha vært kunstferdig utført, da stingene var like lange og anbrakt med samme avstand. Veggen har vært sydd sammen av flere neverstykker, og for å feste neverstykkene til hverandre har man benyttet plantefibre som ble tredd gjennom en firedobbelt rekke med sømhull. Flere steder kan det også sees spor etter reparasjoner, ved at mindre neverstykker har blitt påsydd veggen. Den øvre kanten på karet har hatt et tredobbelt lag med never, som må ha hatt en stabiliserende effekt. Sømhullene her er plassert slik at de danner et mønster bestående av skråstilte linjer, som løper rundt hele kanten på karet. Plantefibrene

Karet fra Smøla. De bevarte delene av karet er festet til en rammekonstruksjon for å holde det hele sammen.

Foto Kari Dahl, NTNU Vitenskapsmuseet

Bevarte skjøter som denne viser hvordan veggen ble sydd sammen av flere neverstykker. Foto Kari Dahl, Vitenskapsmuseet

jentas klær og øvrige tekstiler var fremdeles i svært god forfatning da arkeologer åpnet kisten over 3000 år senere. Neverkaret var plassert ved den unge jentas føtter, og analyser viser at det trolig har inneholdt en gjæret drikk tilbreddt av tyttebær eller tranebær samt hvete, pors og honning.

Mange av flintskivene og de skjeformede skraperne nedlagt som depoter i våtmark mot slutten av steinalderen og tidlig i bronsealderen langs kysten av Møre og Trøndelag må også ha vært pakket

å bære på, må de lette karene av never ha egnet seg godt til formålet.

I flere graver fra bronsealderen i Europa har neverkar inngått som en del av gravgodset. Blant annet var et kar av never noe av det siste som ble nedsatt i Egtved-pikens grav i Jylland, sommeren 1370 f. Kr. Gravhaugens oppbygning med en fuktig indre kjerne som omsluttet eikekisten hadde skapt gode bevaringsforhold for gjenstander av organisk materiale, og både

inn i never eller nedlagt i en beholder av never. I flere tilfeller rapporteres det om funn av neverrester i tilknytning til slike funn. Det er da også i Midt-Norge vi finner den nærmeste parallellen til karet fra Smøla.

NEVERKAR FRA MYR

Kun få år etter at funnet på Nelvik ble gjort, dukket det opp et tilsvarende, men noe mindre kar på Ørlandet ved munningen av Trondheimsfjorden. Karet, som ble funnet i en myr på gården Austrått,

har trolig vært nedsatt i et lite tjern som engang lå her. Karet er datert til tidsrommet 770–530 f.Kr. (ukal. 2490 ± 50), og er dermed noe yngre enn karet fra Smøla. Karet var plassert med bunnen opp, og en større stein hadde blitt plassert på toppen, trolig for å hindre det i å flyte opp.

Neverkaret fra Austrått. Karet, som inneholdt en voksaktig masse da det ble funnet, er 15 cm høyt med en diameter på 20 cm. Foto Per E. Fredriksen, NTNU Vitenskapsmuseet

Karet fra Austrått inneholdt en gulaktig masse som minnet om smør, og man var først av den oppfatning at dette dreide seg om såkalt «myrsmør». Nedsetting av smør i myr, formodentlig for å modne smøret, er kjent fra særlig skotske og irske myrer, hvor skikken kan føres tilbake til århundrene før Kristi fødsel. En analyse av innholdet foretatt i 1928 viste imidlertid at innholdet i karet ikke var smør, men derimot en form for voks. Innholdet hadde holdt seg på plass i karet til tross for at karet var plassert opp ned i tjernet, og det kan tyde på at det som lå i karet hadde en voksaktig konsistens allerede da det ble nedsatt. Inneholdt karet kanskje honning eller bivoks?

Karet fra Smøla ble funnet stående på bunnen av myra, og det indikerer at det ikke dreier seg om en tilfeldig tapt eller skjodesløst bortkastet gjenstand. Selv om karet var tomt da det ble funnet, er det derfor nærliggende å tro at det inneholdt noe da det ble nedsatt, i likhet med karet fra Austrått. Av de bevarte beholderne av never fra forhistorisk tid er karet fra Smøla likevel forholdsvis stort. Fyllt til randen har det kunnet romme vel fjorten liter. Kontrasten til Egtved-pikens kar med plass til litt over en liter, er dermed stor. Også karet fra Austrått har rommet langt mindre, i underkant av fem liter. Til tross for at karet fra Smøla har vært forsterket med et dobbelt lag med never i bunnen, setter neverens bæreevne begrensninger for hvor mye vekt karet har kunnet tåle. Mangelen på en bæreanordning må også ha gjort karet vanskelig å bære hvis det ble for tungt. Forutsatt at karetets størrelse virkelig ble utnyttet da det var i bruk, antyder dette at karet trolig har vært konstruert for oppbevaring av et materiale uten alt for stor tyngde. Nærliggende er det da å tenke på enten bær, røtter, sopp, dun eller kanskje også ull?

MATFORRÅD ELLER OFFER?

Karet fra Smøla tilhører en mindre gruppe av beholdere av både tre, never og kleberstein fra bronsealder og førromersk jernalder i Norge som har det til felles at de har vært nedsatt i enten myr eller vann. Foruten det allerede omtalte neverkaret fra Austrått, finner vi også gjenstandene fra Høstad utenfor Trondheim blant disse. Funnet, som er mest kjent for den såkalte hodeskammelen (se Spor nr. 1 2006), inneholdt minst tolv boller, fat og kar av tre, hvorav rester av ti er bevart i dag.

Det kan ligge flere årsaker bak nedsettelsen av ulike typer beholdere i vann og myr i forhistorisk tid. Blant annet har torvmossens konserverende egenskaper i forhold

Egtved-pikens kiste med neverkaret innfelt nederst til høyre i bildet. Karet ble satt ned i kista etter at tekstiler og skinn hadde blitt pakket om den døde, trolig for å hindre at innholdet i karet skulle tilsøle den døde jenta. Karet måler 14–16,5 cm i diameter, mens høyden varierer mellom 12,5–13,5 cm. Karet har vært forsynt med en hank, også den av never. Foto Lennart Larsen, Nationalmuseet, København

til bevaring av mat vært kjent i alle fall i nyere tid. Forhistoriske kar funnet i myr kan dermed ha vært nedsatt for midlertidig oppbevaring av for eksempel kjøtt, fisk, eller kanskje også smør. Reparasjonene på karet fra Smøla kan tyde på at det hadde vært i bruk en tid da det ble nedsatt, og at det kanskje ikke lenger egnet seg til den bruk det opprinnelig var tiltenkt. Vi skal derfor ikke se bort i fra at karet fra Smøla kan ha vært nedsatt med et slikt innhold. Forholdene på funnstedet tyder likevel på at karet ble nedsatt i et tjern i bronsealderen. Det trenger ikke motsi en tolkning av karet som matforråd. Neverkar tåler vann godt, og nedsettingen i tjernet kan ha vært gjort med tanke på nedkjøling.

Andre funn fra den samme myra som karet gir også rom for en alternativ tolkning. Funnnet som ble gjort 40 meter unna neverkaret, bestod av ni flintskiver, en skraper av flint, et mulig avbrutt stykke av en flintdolk, tre mindre klumper av flint, en kniv av skifer samt seks bearbejdede stokker av furu. Flintskivene i funnet er av tilsvarende karakter som de tidligere omtalte skivene av flint som nedlegges som depoter i vann og myr mot slutten av steinalderen og tidlig i bronsealderen. Slike flintskiver oppfattes ofte som offerfunn eller votivfunn, i likhet med svært mange andre gjenstander nedlagt i myr eller vann i forhistorisk tid over store deler av Nord-Europa. I Midt-Norge vitner nedleggelsen av ikke bare flintskiver, men også økser av flint og bronse, flintdolk og samt smykker av rav, gull og bronse, at tilsvarende skikker ble praktisert også her. Kan karet fra Smøla ha vært nedlagt som et matoffer, kanskje som takk for en god avling eller i håp om fruktbarhet for det kommende året?

Skal vi komme nærmere svaret på hvorfor neverkaret fra Smøla og andre beholdere ble nedsatt i myr eller vann, må vi foreta en nøye vurdering av funnforholdene. Hvordan så stedene ut da karene ble nedsatt? Er det gjort andre funn i nærheten som kan gi en indikasjon på hvordan de skal tolkes? Hva inneholdt de av karene hvor rester av innholdet fremdeles er be-

vart? Viktig er det også å se funnene i lys av det vi ellers vet om samfunnet i det tidsrom nedleggelsene pågikk. Beholderne fra myr har likevel framkommet under enten torvtaking eller nydyrkning i myr, hvor kun et mindre område av myra avdekkes. Selv om slik aktivitet i myrene har framskaffet sjeldne funn som karet fra Smøla, har de gitt oss kun små gløtt av den informasjon som fremdeles ligger gjemt under tykke torvlag. Etter flere tusen år skjuler derfor myrene fremdeles mange av sine hemmeligheter.

Forfatter

Merete Moe Henriksen er stipendiat ved NTNU Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.

ORMEN LANGE NYHAMNA. NTNU Vitenskapsmuseets arkeologiske undersøkelser.

Hein B. Bjerck (redaktør); NTNU Vitenskapsmuseet

Boken er sluttpublikasjonen for de arkeologiske undersøkelsene som ble utført i forbindelse med utbyggingen av Norsk Hydros landbaserte prosessanlegg for Ormen Lange-feltet. NTNU Vitenskapsmuseets arkeologiske undersøkelser i Nyhamna i perioden 2003–2004. Hovedutfordringene for prosjektet var det store omfanget av undersøkelsene kombinert med stramme tidsfrister. I tillegg ble utgravingene gjennomført under krevende forhold midtvinters. Denne publikasjonen slutfører prosjektet og inneholder spennende og nye resultater som vil danne basis for faglig diskusjon og videreutvikling i årene fremover. Boken er en portal inn til de 375 000 arkeologiske gjenstandene og det omfattende dokumentasjonsmaterialet fra utgravingene og er rikt illustrert. Her finnes en utfyllende evaluering av selve feltoperasjonen og vegetasjonshistoriske undersøkelser. Her får man et godt inntrykk av Nyhamna og de sporene menneskene har etterlatt seg her gjennom 11 000 år – en verden som gikk tapt i utbyggingen, men som lever videre i det unike materialet som ble innsamlet.

KAUPANG IN SKIRINGSSAL. Kaupang Excavation Projekt Publication Series, Volume 1.

Redaktør Dagfinn Skre

Kaupang eller Skiringssal, ved Oslofjordens munning, var Norges største vikingtids handelsplass fra 800 e.Kr. til 900-tallet. Et sted av samme betydning som Birka i Sverige, Ribe i Danmark og Hedeby i Slesvig. Skriftlige kilder peker på at Skiringssal var et viktig sete for den norske kongeslekten, ynglingene, på 700- og 800-tallet. En stor hall eller sal, sikkert selve Skirings-sal, ble utgravd ved Huseby, nær Kaupang. I nærheten fant man et tingsted ved en hellig sjø. Arkeologiske undersøkelser av Kaupang og Skiringssal har foregått i 200 år. I de seneste undersøkelsene fra 1998–2003, har arkeologene gravd spesielt i bosetningsområdet og ved havnen, men vikingtidens Kaupang er så stort at man langt fra er ferdig. Denne boken, som er på 502 sider, er første bind i en serie på seks, som fremlegger de nyeste resultatene. Pris: EUR 70.95, inkl. 25 % moms.

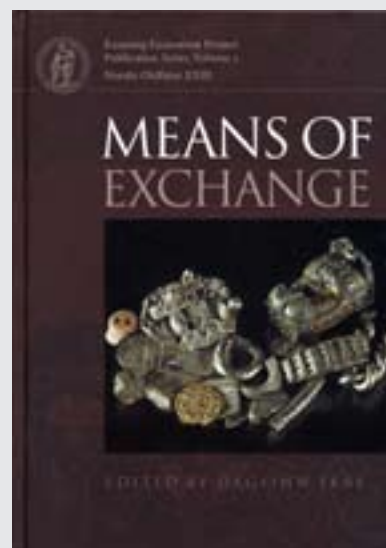

THE MEANS OF EXCHANGE

Kaupang Excavation Projekt Publication Series, Volume 2

Forfattere Mark Blackburn, Gert Rispling, Kenneth Jonsson, Birgitta Hårdh, Unn Pedersen, Christoph Kilger, Lars Pilø and Dagfinn Skre. Redaktør Dagfinn Skre.

Dette andre bindet basert på utgravningene av vikingtidsbyen Kaupang 2000–2003 presenterer funntyper brukt i økonomiske transaksjoner – mynter, hakkesølv, barer, vekter og vektlodd. Forandringer i karakter og omfang av økonomiske transaksjoner på Kaupang og i Skiringssal blir diskutert, og den økonomiske mentaliteten til vikingtidens håndverkere og handelsfolk blir utforsket. Tidligere har forskning på vikingtidens handelssølv i hovedsak vært basert på depotfunn bestående av mynter og hakkesølv. Sammenlignende studier av de nevnte funngrupper samt den velutviklede kronologien over bosetningsfunn fra lokaliteter som Kaupang gir en helt ny innsikt i økonomi og vareutveksling. Tidlig på 800-tallet synes sølv og prestisjevarer i hovedsak å ha kommet til Kaupang fra det karolingiske riket. Den gamle øre-valutaen var lett å konvertere til karolingisk valuta. En økt tilgjengelighet av sølv forårsaket av import av islamske mynter, samt en introduksjon av standardiserte vektlodd av trolig islamsk opphav, la grunnlag for en økt bruk av sølv som betalingsmiddel. Det urbane miljøet i steder som Kaupang fremmet en økonomisk mentalitet som bidrog til en fundamental transformasjon i Skandinavisk kultur og samfunn, som kulminerte i regionens integrasjon i det kristne Europa i høymiddelalder. Boken er på 377 sider. Pris ca. kr 493,-.

Trøndersk språkhistorie. Språkforhold i ein region

Forfattere: Arnold Dalen, Jan Ragnar Hagland, Stian Hårstad, Håkan Rydving og Ola Stemshaug
Denne boka gir ei framstilling av språkhistoria i trøndelagsregionen. I norsk samanheng fins det ikkje tilsvarende forsøk på å avgrense framstillinga av språkhistorie til ein region. Forfattarane begynner i vår næraste fortid, og arbeider seg attover i tida, for vi treng å kjenne til kva som særmerker trøndersk i vår tid for å få eit oversyn over språkendingar som har ført fram til dagens trøndermål og sørsamisk. I siste hovud delen er det søkt å fange opp dei nyaste språklege utviklingstendensane i regionen. Boka er resultatet av eit forskingsprosjekt i regi av Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Pris kr 450,-.

GEOMANTI I NORGE. KULTGEOGRAFI - KULTGEOMETRI - GEOMANTI I FØRKRISTEN TID.

Forfatter Aasmund Sandland

Dette er et emne som trolig ikke har vært behandlet skriftlig i Norge tidligere. Det har vært noen forsøk på å finne systemer i kirkers beliggenhet, men forfatteren har nå klarlagt at fenomenet geomanti sannsynligvis går tilbake til førkristen tid. Det er en kjensgjerning at mange av de første kirkene her i landet ble bygget på hedenske kultsteder, og dermed blir det selvfølgelig et system i deres beliggenhet også. Forfatteren har funnet at kultsteder og monumenter synes å ligge i et geometrisk mønster, som ikke bare kan bero på tilfeldigheter. Videre undersøkelser av de topografiske og stedsnavnmessige forholdene ved slike steder burde kunne gi muligheter for å stadfeste flere eksempler på at de gamle kultstedene ikke ligger tilfeldig plassert i terrenget, men ligger i et geometrisk mønster som forfatteren definerer som kultområder. I tidligere publikasjoner har forfatteren i første rekke konsentrert seg om helleristninger, spesielt i Østfold og Bohuslän. Publikasjonene har vakt betydelig interesse. Nærmere opplysninger fås ved forfatteren via e-post: aa.sandland@online.no

NÆRE TING FRA EN FJERN FORTID. SAMFUNNSLIV I STEINALDEREN FOR 7600 ÅR SIDEN.

Forfatter Håkon Glørstad

I denne boken står det historiske aspektet ved samfunnslivet i steinalderen her i fokus, og vi kan følge en bestemt samfunnsformasjon, «Nøstvetkulturen», gjennom 1700 år. Nøstvetkulturen er påvist i Øst-Norge og Vest-Sverige i perioden 6300 til 4600 f.Kr. Boken søker å vise hvordan den historiske utviklingen fikk stor betydning for samfunnslivet i området flere hundre år senere, da jordbruksrevolusjonen spredte seg over Nord-Europa. Med utgangspunkt i samfunnsteorier som vektlegger hvordan naturen og menneskeskapt materiell bidrar til å skape samhold og sosial stabilitet, diskuterer forfatteren hvordan steinalderarkeologer arbeider for å forstå fjerne tider og steder. Ved å studere hvordan de materielle delene av samfunnslivet bidrar til integrasjon, stabilitet men også sosial utvikling, argumenterer forfatteren for at man kan få interessant innsyn i steinalderens samfunnsliv. I et slikt perspektiv bidrar Nøstvetkulturen og steinalderen også til tankevekkende perspektiver på forståelsen av vår egen tid og virkelighet. Boken er utgitt på Universitetsforlaget og koster kr 319,-.

Vikingene levde ikke av sverd alene. Mattradisjoner i vi- kingtiden.

Forfatter: Ståle Botn

Utgitt av Torolvsteinen AS 2007, 228s.

Forfatteren presenterer i denne boken mattradisjoner slik han tenker seg at mat og drikke ble tilberedt i vikingtiden på en storgard på Helgelandskysten. Han bygger på skriftlige kilder, særlig sagalitteraturen som f.eks. Egil Skallagrimssons saga, men også på arkeologiske utgravninger i boplasser. Forfatteren viser god kjennskap til tradisjon på kysten, noe som gjør ham i stand til å se hvordan råvarer, som er kjent gjennom arkeologiske utgravninger, kunne ha vært brukt til mat i vikingtid. I boken presenteres matoppskrifter slik at leseren kan bli inspirert til selv å forsøke seg på å tilberede "vikingmat".

Forfatteren er også opptatt av flere andre emner med tilknytning til mat som hvilke typer varmekilder som ble brukt ved tilberedningen av mat, hvordan maten ble lagret, hvilke spiseredskaper som ble brukt og handel med mat og drikke. Han legger vekt på hvem som var skrivekyndige og dermed overlevte sin versjon av det som skjedde i f.eks. vikingtid. Forfatteren problematiserer også begrepet tradisjon på en lettforståelig og tankevekkende måte. Det vi kaller tradisjon har ikke alltid så lange røtter.

Boken har tekst både på norsk og engelsk. Den er lettlest og illustrert med fotos og forfatterens egne tegninger.

Ved den ytte

Trøndelag er relativt rik på spor etter nordisk bronsealderkultur (1700–500 f.Kr.). Men hvor langt mot nord kan vi følge denne kulturen? Fra Helgeland, nær Polarsirkelen, kjennes en rekke funn: gravfunn, offerfunn og helleristninger, som til sammen vitner om at man her finner flere aspekter ved bronsealderens kultur, som den også er kjent lenger sør. Helgeland synes å være nordgrensen for den nordiske bronsealderkultur.

Tekst Flemming Kaul og Preben Rønne

Selv om det ikke er så mange rike bronsefunn i Trøndelag som i Sør-Norge eller i Danmark, så er alle funngruppene så godt representert at vi med sikkerhet kan snakke om en kultur som i store trekk tilsvarende den vi ser lenger sør. Gravskikken er den samme som i sør, selv om bruken av stein til bygging av røyser er sjelden i Danmark. Men bruk av enten brent eller

ubrent begravelse er det samme, og også de gjenstandstyper som legges i gravene, er de samme. En rekke nye utgravninger har vist at bronsealderens husbygging også i form og teknologi er lik de husene vi kjenner i Sør-Skandinavia. På de rike helleristningsfeltene, som for eksempel i Stjørdal, kan vi ute i landskapet se ristninger av f.eks. skip som i form nøye tilsvarende det man finner i f.eks. Bohuslän.

FLINT OG BRONSE

På Vitenskapsmuseet i Trondheim kan de besøkende se mange av bronsegjenstandene fra Trøndelag, og her kan man også se en rekke funn av flintgjenstander som sigder og dolker fra slutten av steinalderen, dolktiden (2200–1700 f.Kr.). Flintfunnene vitner om langtrekkende kontakter, helt til

Denne flintdolken fra slutten av steinalderen, kommer fra Vikdalen i Vefsn. Den er hugget i en teknikk som viser at den kan være laget i Nord-Jylland. Den forteller om de langtrekkende kontaktene til veletablerte jordbruksområder. Foto P. Rønne

Mange av gravrøysene fra bronsealderen har en markant beliggenhet mot havet. På Skjeggnes ligger en flott gravplass. Ifølge grunneieren er gravfunnet med rakekniven fra røysen til venstre. Foto P. Rønne

ørste grense?

nordjyske flintminer. Det skjedde åpenbart en kraftig intensivering av forbindelsene i dolktiden, og Trøndelag kom til å inngå i et nettverk som strakte seg mer enn tusen kilometer mot sør. Hele Trøndelag var således i bronsealderen fult integrert i en fellesnordisk agrarkultur, selv om man naturligvis også har utnyttet havets og fjellets muligheter. Trøndelag kan også i dag regnes for et viktig landbruksområde.

Men så er spørsmålet: Hvor langt mot nord kan man følge den nordiske bronsealderkulturen? – og kan det settes en grense? – Ja, det er faktisk mulig. Nordland – Helgeland – de kystnære områdene og øyer som Alstahaug, Dønna og Tønnes er gode vitnesbyrd om aktivitet i bronsealderen. Her, like ved Polarsirkelen, kan den ytterste grense for bronsealderkulturen finnes. Selv om funnene er få og spredte, er det snakk om et bredt spekter av ulike funn. Det er gravrøyser med steinkister med typiske bronsegenstander, det er offerfunn med bronser og yngre bronsealders steingjenstander, blant annet i myrer, og det er helleristninger med den karakteristiske bronsealders billedverden. Går vi

lenger mot nord – nord for polarsirkelen, til Troms og Finmark, så er der faktisk enkelte funn som kan knyttes til bronsealderkulturen. Men funnene er uhyre spredt, og det er slett ikke snakk om «hele pakke» av trekk, som kan danne et sammenhengende kulturbilde. Med Helgeland og litt sør for Polarsirkelen befinner vi oss ved den nordligste grense for nordisk bronsealderkultur.

dyrehold. Pollenanalyser har vist at det spredt på Nordlands-kysten har vært dyrket korn allerede i tiden 2500–1800 f.Kr. I løpet av perioden 2000–1500 f.Kr. setter jordbruket seg fast på de mest velegnede stedene, og dette finner vi spor av så langt mot nord som i Tromsø-området.

Funn fra et gravfunn fra Vikdalen i Vefsn, Helgeland vitner om et begynnende jordbruk i regionen. Inne

En flintlå funnet på Vik i Sømna er blankslitt etter flittig bruk. Den vitner om jordbruk. Et flintlå som er brukt til å skjære korn får en sliteflate som er svært glatt og skinnende. Det skyldes kisel som finnes i kornstråene, og som virker som et fint slipemiddel når stråene skjæres over. Den kan dateres til tidlig i eldre bronsealder, omkring 1700–1500 f.Kr. Foto P. Rønne

TIDLIG JORBRUK

La oss se nærmere på funnene og funnkategoriene som kjennetegner nordisk bronsealderkultur. Men først skal det understrekes at en vesentlig del av økonomien for denne kulturen var åkerbruk og

i en steinring lå det en flintdolk sammen med en pilespiss av skifer. Dolken dateres til omkring 2000 f.Kr. Den spesielle parallelltilhuggingen avslører at den er fremstilt på Nord-Jylland. En slik jysk flintdolk her samsvarer godt med enkelte funn av

flintgjenstander fra dolktiden i Trøndelag, noe som forteller om en åpning eller intensivering av kontaktene sørover nettopp på denne tiden. Også en flintsigd funnet på funnet på Vik i Sømna, vitner om jordbruk. En sigd som er brukt til å skjære

alle dyrene. Den var nemlig Solhesten, som hjalp solen rundt og rundt. Tenk bare på Solhesten som ses på Solvognen fra Danmark. Her trekker den guddommelige hesten solen rundt og rundt over himmelbuen og gjennom underverdenens mørke. Med en

til denne tradisjonen. Vi ser typiske skip fra yngre bronsealder (1100–500 f.Kr.) med stevner som stiliserte fuglehoder, samt hester. En dobbeltspiral knytter seg til et lignende motiv fra Bardal i Steinkjer. På Tro er det lite jordbruksland. Men nettopp

Ved gården Skjeggesnes i Alstahaug i Norland er det i en steinkiste i en gravrøys funnet en bronsenål og en rakekniv med et grep formet som et hestehode. Dette er det nordligste funn av denne typen. Tamhesten var det helligste av alle dyrene. Man antar at den symboliserer Solhesten som hjalp solen rundt og rundt. Graven dateres til sent i eldre bronsealder, mellom 1300 og 1100 f.Kr. Foto Per Frederiksen, NTNU Vitenskapsmuseet

korn får en sliteflate som er svært glatt og skinnende. Det skyldes kisel som finnes i kornstråene, og som virker som et meget fint slipemiddel når stråene skjæres over. Den skal dateres til tidlig i eldre bronsealder, omkring 1700–1500 f.Kr.

Det er vanskelig å si hva som egentlig skjedde da jordbruket kom til Nord-Norge. En mulighet er at jordbruk og husdyrhold ble innført av innvandrende bønder sørfra. En annen mulighet er at den nye økonomi ble tatt opp av den stedlige befolkning gjennom de kontaktene som fantes langs kysten. Den siste forklaringen er antagelig den beste. Det er vanskelig å forestille seg at innføringen av jordbruket skjedde som bølger av folkevandringer mot nord. Hovedsaken er at når vi kommer ned i bronsealderen, må befolkningen i de kystnære delene av Helgeland ha blitt integrert i Nordens bronsealderkultur.

NÅL OG RAKEKNIV I BRONSE

I grenseområdene for jordbruk er det naturligvis viktig å studere funn og funnsteder i deres jordbruksmessige sammenhengen. Ikke overraskende ligger funnstedene tett inntil den mest dyrkbare jorden. Helgelands ytterst kontrastrike landskap skifter brått mellom snødekte fjell og få lune «smørhull» godt egnet til jordbruk. Ved gården Skjeggesnes i Alstahaug kommune er det i en gravrøys i en steinkiste funnet en bronsenål og en rakekniv med et grep som former et hestehode, den nordligste av denne typen. Den dateres til eldre bronsealder, mellom 1300 og 1100 f.Kr. Rakekniven med hestehodet kan betegnes som et embleme på den nordiske bronsealderkulturen. Tamhesten var det helligste av

hesten har den som lå i graven ved Skjeggesnes inngått i bronsealderens ideologiske og religiøse fellesskap.

Gravrøysa med rakekniven er likevel slett ikke den eneste på gårdens jorder. Den ligger i en rekke av røyser på et høydedrag langs kysten. På enda et høydedrag like ved finnes flere røyser. De andre er ikke utgravd, men slik som de ligger, ofte på rekke, er det intet til hinder for at også disse kan dateres til bronsealderen. Vi kjenner til i overkant av seksten røyser her. Mange av røysene har en markant beliggenhet mot havet.

Det viser seg – neppe overraskende – at gravrøysene dels ligger vendt mot havet, dels ligger de ganske nær det som i dag er jordbruksland. I le, mellom de lave høydedrag med røyser, like sør for fjellene *De syv søstre*, finner vi et større, avlangt område med god jord. Selv om havet har stått høyere i bronsealderen, er det likevel snakk om et bra jordstykke.

Litt lenger mot sør, på en knoll i Sømna, som kneiser over Vennesund, ble det under en arkeologisk utgravning av en røys, funnet to bronseniver som dateres til 1300–1100 f.Kr. Bak den markante røysa, litt tilbaketrukket fra kysten, finner vi utmerket åkerjord.

HELLERISTNINGSLANDSKAP

Også helleristninger viser hvordan bronsealderens befolkning på Helgeland knyttet seg til den nordiske bronsealdertradisjonen. På øya Tro, sør for Alstahaug, ligger et helleristningsfelt som fullt og helt hører

klippen med ristningene vender mot den beste jorden, ja, den markerer faktisk markens ene side. Jordstykket er langstrakt, og den strekker seg som en «lun gryte» i le mellom to høydedrag og avsluttes av stranden med god landingsplass.

På den lille naboøya Flatøy, ligger nok et helleristningsfelt – med skip, hester og fotspor – likeledes i klar bronsealdertradisjon. Seiler man i en liten båt over det smale sundet mellom Tro og Flatøy, og ser plasseringen av feltet, vil man umiddelbart anta at det var nærheten til havet som var det viktigste. Men går man noen meter inn på øya bak ristningene, ser man et flott jordstykke med eng, marker, spredte løvtrær og enda en gård. Det hele ligner et bilde fra et sted lenger sør i Skandinavia, men de snøkleddede fjellene i bakgrunnen minner en om hvor man er. En lokal innbygger kunne fortelle at jorda her var spesielt god og mørk, nesten svart. Kanskje var det her gården lå i bronsealderen.

Selv om de nordligste helleristningsfeltene i bronsealderens tradisjon ligger nær kysten, så er det likevel plasseringen like ved den beste åkerjorden som er påfallende.

Det er nærliggende å forestille seg at disse kunstverkene ble skapt for å helliggjøre eller velsigne bronsealderens kulturlandskap, kanskje for å markere slektens tradisjonelle rett til den beste jorda. Men hvorfor skulle skipsbilder markere jordbruksland? – Studier av bronsealderens billedverden har vist at skipet er å betrakte som solskipet, hele symbolet på solens evige ferd og årstidenes gang. Skipet var, ved siden av (sol)hesten, solens viktigste transportør. Når skipet var knyttet nært til solen, kan det ses som et uttrykk for ønsket om lys og fruktbarhet i en bredere betydning. Det er således ikke så vanskelig

å forstå hvorfor skipet i noen områder ses innhugget på klipper ved de beste åkerlap-pene. Skipet kunne hjelpe til med at solen beveget seg, og slik bidra til at solen skapte liv og grokraft på jordene og føde til menneskene. Det kan således konkluderes med at de nordligste helleristningene i den nordiske bronsealdertradisjonen er knyttet til jordbruk og det beste åkerland her like ved Polarsirkelen.

OFFERFUNN

En tredje funnkategori som tilhører bronsealderens kultur, er offerfunnene, dvs. gjenstander som er nedlagt i myrer og mark til guddommelige makter. Fra Helgeland er det ikke så mange slike funn, men de er der, og det er det viktigste. Det fineste av alle Nordlands offerfunn er utvilsomt sverdet fra Våg i Dønna kommune. Sverdet ble funnet i en myr. Det kan dateres til omkring 600–500 f.Kr. og tilhører en type som først og fremst er kjent fra Sentral-Europa, men vi kjenner til varianter som er produsert i Norden. Om sverdet er laget i Norden eller lenger sør kan vi ikke si, men øverst på klingens finner vi et fint stilisert skipsbilde i helt klart nordisk stil. Det viser at det billedmessig tilhører den nordiske bronsealderen. Vi kjenner ikke nøyaktig funnsted, men i området hvor det er fun-

Frottage (gnibilde) fra helleristningsfeltet på øya Tro ved Alstahaug. Selv om de nordligste helleristningsfeltene i bronsealderens tradisjon ligger nær kysten, så er de likevel plassert like ved de beste dyrkningsområdene. Frottage P. Rønne, NTNU Vitenskapsmuseet

Det fineste av alle Nordlands offerfund er utvilsomt dette sverdet fra Våg i Dønna, som ble funnet i en myr. Det er fra omkring 700–500 f.Kr. og tilhører en type som først og fremst er kjent i Sentral-Europa, men vi kjenner også til varianter som er produsert i Norden. Vi kjenner ikke helt nøyaktig funnsted, men i det området hvor det ble funnet, ligger også noen av Helgelands største og beste jordbruksområder. Tegning etter O. Rygh.

Foto Oldsaksamlingen

net finner vi også noe av Helgelands største og beste åkerland.

Det har tidligere vært reist tvil om hvorvidt de spredte funnene ved Polarsirkelen kunne avspeile et stabilt agrarsamfunn som inngikk som en integrert del av den nordiske bronsealderkulturen. Men når man ser hvilket landskap som omgir funnene, blir det klart at jordbruk og kvegavl må ha vært av stor betydning, selv om man har supplert med fiske – det har man for øvrig også gjort i Sør-Skandinavia. Høsting av gress til høy til vinterføring av kveget må (som i dag) også ha vært viktig. Pollenanalyser viser at man har dyrket bygg. At funnene er forholdsvis få avspeiler kun at det var forholdsvis begrensede arealer – små «smørhull» – med passende jordbruksland til rådighet i et kontrastrikt landskap. Ved de beste av disse «smørhullene» finner vi vitnesbyrd om aktivitet i bronsealderen – det være seg gravrøyser eller helleristninger. Det var ikke bare klimaet som var avgjørende, men også den muligheten landskapet kunne by på. Når man fra Helgeland vender blikket sørover finner vi større og større områder med godt jordbruksland, og funnmengden i alle kategorier stiger tilsvarende. Selv om funnene fra Helgeland er forholdsvis få og spredte, ses likevel en variasjon av funnkategorier som gjør at vi kan si at man også her hadde «hele pakken» som fantes i den nordiske bronsealderkulturen. Men vi er like ved grensen for denne kulturen. Lenger nord har vi ikke den fulle helheten.

LESETIPS

Kalle Sognnes: Bergunstein. I: *Helgeland Historie*, Bind 1, Redaksjon: Kristian Pettersen og Birgitte Wik, Helgeland Historielag 1985.
Kari Støren Binns: De første tegn til jordbruk. I: *Helgeland Historie*, Bind 1, Redaksjon: Kristian Pettersen og Birgitte Wik, Helgeland Historielag 1985.

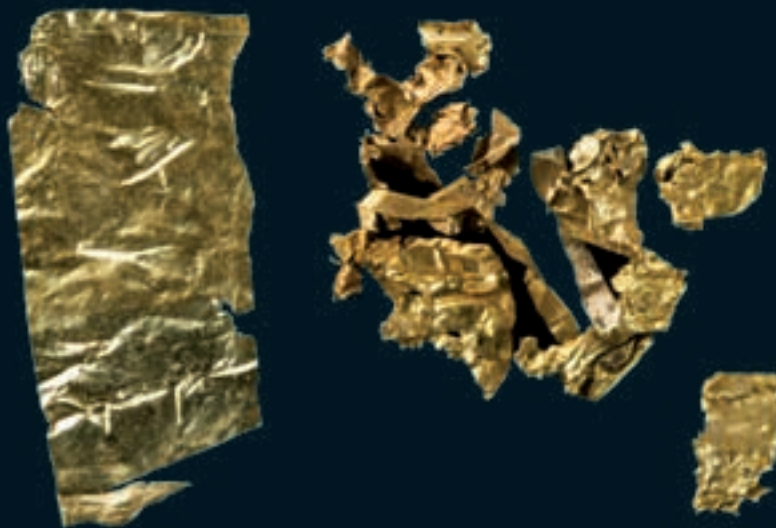
Forfattere

Flemming Kaul er museumsinspektør ved Nationalmuseet i København.

Preben Rønner er førsteamanuensis ved NTNU Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.

En støvsky fra gamle jordprøver bredte seg i rommet da eskene ble åpnet etter 40 år på en magasinhylle. Hulter til bulter lå papirposer med smykker, knappenåler, trekull, silkebånd, dyrebein, keramikk og lærsko. Noen av funnene var godt kjent fra før, men her var det mye, mye mer...

Gullgubbene med pregning av menneskefigurer er godt kjent, men på Mære ble det også funnet oppklippede gullstrimler og større stykker av gullblikk. Foto NTNU Vitenskapsmuseet

Blant gull og – glemte funn fra Mære kirke

To fingerringer med blå fasettsteiner fra 1600–1700-talls begravelsene. Foto NTNU Vitenskapsmuseet

Tekst Guro Jørgensen

UTGRAVING OG ARKIVERING

I 1966 og 1967 ble det foretatt en kombinert bygningsundersøkelse og arkeologisk utgraving i Mære kirke i Sparbu i Nord-Trøndelag, i forbindelse med at gulvene i skipet og koret skulle skiftes ut. Undersøkelsen ble ledet av Hans Emil Lidén fra Riksantikvaren. All dokumentasjon og alle funn ble etterpå sendt til oppbevaring på flere institusjoner. Vitenskapsmuseet i Trondheim har til i dag tatt vare på de arkeologiske funnene; Myntkabinettet ved Universitetets Oldsaksamling i Oslo har tatt vare på myntene; Anatomisk Institutt ved Universitetet i Oslo har tatt vare på det meste av skjelettmaterialet og Riksantikvarens kontor i Oslo har tatt vare på all arkivdokumentasjon (utgravingsrapport, dagbok, tegninger og foto).

Spenningen rundt hva man kunne finne under det gamle kirkegulvet var stor, særlig fordi Mære nevnes i Snorres kongesaga som

Disse bjørneklørne ble funnet i en omrotet nyere tids grav, i skipets sørøstlige hjørne, foran en sidealternisje. Kan det være en offergave fra middelalder, eller er det rester etter en ødelagt branngrav fra romertid? Foto NTNU Vitenskapsmuseet

bjørneklør

et sentralt kult- og blotsted for Inntrøndelag fram til 1000-tallet. Og den arkeologiske undersøkelsen oppfylte forventningene. Det skulle vise seg at det forut for den eksisterende steinkirken hadde stått en trekirke på samme sted, med kirkegård rundt. Og i nedgravinger og stolpehull under trekirkens gulv ble det funnet gjenstander fra førkristen tid. De arkeologiske funnene fra Mære kirke er gjennomgått på nytt som et ledd i NTNU Vitenskapsmuseets Revitaprojekt. Blant annet er det forholdsvis store prøvematerialet nå registrert og dermed lett tilgjengelig. Foreløpig er dateringer gjort på grunnlag av arkitektoniske trekk, myntfunn og arkeologiske gjenstander, men kanskje kan analyser av kull- og jordprøver tilføre kulturhistorien på Mæreshaugen i Sparbu både nye dateringer og nye tolkninger? Noen av «de glemte funnene» og analysemulighetene blir kort presentert her.

BYGNINGSHISTORIE OG STRATIGRAFI

Steinkirken på Mære ble påbegynt på 1150-

tallet. Murverket viser at koret og østre deler av skipet ble bygget først, og at resten av skipet ble bygget ferdig mot slutten av århundret. Takstolene i skipet er dendrokronologisk datert og viser at tømmeret ble hogget vinteren 1198–99. Steinkirken har også hatt et vesttårn, men det raste sammen allerede i 1277.

Arkeologer definerer stratigrafiske lag i jorda, synlige som ulike sjikt på grunn av fargeforskjeller og tekstur. Slike lag kan være naturlige avsetninger, eller menneskeskapte spor i form av for eksempel brannlag, grøfter, avfallsgroper, stolpehull eller begravelser. I teorien er det øverste laget yngst og det nederste eldst, men det er sjelden så enkelt i praksis. Under gulvplankene i murkirkens skip og kor var det avsatt mange slike stratigrafiske lag som kunne relateres til hendelser i bygningens historie. Her var blant annet rester etter flere eldre gulv, ødelagte byggestein og kalkmørtel etter både bygging og restaurering, avrettingslag med

stein som dannet fundament for murverket, samt ca. 140 begravelser. Av disse begravelsene var 61 fra 1600–1700-tallet nedsatt i gravkamre i koret og skipets midtgang. Femten graver var fra middelalderen i løpet av murkirkens tid, mens rundt 60 var fra tidlig middelalder fra den forutgående trekirkens kirkegård. I tillegg ble det funnet noen graver som antagelig var eldre enn trekirken. Alle disse begravelsene gjorde de stratigrafiske tolkningene vanskelige, og det var naturlig nok i de minst forstyrrede områdene at sporene etter bygninger forut for murkirken dukket opp.

Den nye gjennomgangen av funnmaterialet viste at det til sammen ble tatt inn 75 vitenskapelige prøver, hvorav de fleste ikke var blitt nummerert og listeført under utgravningen. Funnsammenhengen for disse stod skrevet utenpå de originale papirposene. Rekonstruksjon burde derfor la seg gjøre gjennom å sammenholde med annet dokumentasjonsmateriale. Prøvene er nå kata-

Rester av blyprosper og skår av både farget og ufarget vindusglass ble funnet i ulike gravelag. Glasset med påmalt ansikt stammer antagelig fra et av de 1600-talls vinduene som ble skiftet ut i 1879. Foto NTNU Vitenskapsmuseet

logisert og gjort tilgjengelige sammen med det øvrige funnmaterialet fra Mære kirke. Prøvematerialet inneholder i alt 29 prøver med trekull og treverk fra både ulike stratigrafiske lag og fra kontekster knyttet til murkirken, trekirken og de eldre aktivitetssporene. Det er også jordprøver fra ulike stratigrafiske lag, blant annet fra et svart-jordslag med kokstein i koret. Det er også tatt ut prøver av koksteinen fra dette laget. Videre finnes det mange prøver av brent leire med avtrykk av kvist, prøver av dyrebein, dyretenner og skjell, samt fem prøver av menneskelige skjelettresten og tenner.

BEGRAVELSER FRA 1600–1700-TALLET

På 1600–1700-tallet var det vanlig å begrave medlemmer fra bedrestilte familier i samfunnet under gulvet i kirkene. I Mære kirke var det satt ned mange begravelser i midt-gangen i skipet, samt i deler av koret. I 1879 ble veggene utbrutt til nye, større vinduer og kirken fikk nytt tregulv. Denne ombyggingen førte dessverre til at de fleste av disse begravelsene ble forstyrret. Kistene ble flyttet og gravkamrene ble fylt med jord og bygningsavfall. Kistene var derfor bare delvis intakte da golvplankene igjen ble fjernet nesten 90 år seinere. Det var ikke utgravernes mål å hente inn gjentander fra disse nyere tids begravelser. Noen funn ble likevel levert til Vitenskapsmuseet. Blant

disse sakene er vanlige, små pyntegjenstander som enkle nåler og fingerringe, glassperler, salmebokbeslag, knapper og mynter. Noen tekstiler er også bevart, både fragmenter av ullstoff, et likklede av silke, en kyse av silke-fløyel og et vevd silke-bånd med blomster. Det er ikke sikkert at alle småsakene stammer fra begravelser. Kanskje en og annen kirkegjenger har mistet noe i en sprekk mellom golvplankene?

Blyplomber ble gjennom middelalderen og i nyere tid brukt til forsegling av for eksempel varer. Foto NTNU Vitenskapsmuseet

TREKIRKEN

Fundamentene etter trekirken kom for en dag under utgravingen av skipet, som synlige spor etter fjorten jordgravde stolper – såkalte stolpehull – som også delvis hadde rester etter selve trestolpen bevart. Hjørnestolpene var kraftigst, og mellom disse hadde flere mindre stolper

stått. Lidén tolker bygningen som en stav- eller sleppverkskonstruksjon med lette vegger og nedgravde, takbærende stolper. Alt tyder på at murkirken rundt år 1150 ble bygget omkring den eldre trekirken, som dermed fortsatt kunne brukes under den lange byggeperioden. Hele den lille trekirken fikk nemlig plass innenfor den nye kirkens skip, og den ble revet da steinkirken ble tatt i bruk. Men vi kan foreløpig ikke si noe sikkert om når den ble bygget. Det ble funnet mynter fra flere perioder i stolpehull

fra trekirken, blant annet to norske penninger fra 1065–80. Den eldste mynten, en engelsk penning fra 971–991 ble funnet i et stolpehull som var skadet av en begravelse, og den kan således også stamme fra en grav. Ingen av myntene kan med sikkerhet sies å være nedlagt i stolpehullet før byggingen av trekirken – de kan like gjerne stamme fra en utskiftning av stolpene. Blant det nyregistrerte prøvematerialet er det flere prøver av både trekull og treverk fra kontekster forbundet med trekirken. Kanskje kan analyse av disse gi svar på spørsmål om trekirkens alder?

Trekirken hadde også en kirkegård, og den var innrammet av begravelser både helt inntil veggene og delvis under vegger og stolpehull. Det er derfor mulig at det også kan ha stått en enda eldre trekirke på stedet som ikke lot seg identifisere under ut-

gravingen. De ca. 60 kistebegravelsene fra tidlig kristen tid – før steinkirken tok form – ble senere liggende innenfor steinkirkens murer. De fleste av gravene var dårlig bevart. Skjelettmaterialet var svært porøst, ingen tekstilrester kunne spores og svært lite tre fra kistene kunne ses. Blant prøvematerialet finnes imidlertid treprøver fra et par av disse eldste kistene. I tillegg ble det tatt inn en del skjelettmateriale, som hovedsakelig ble analysert av anatomiprofessor Per Holck på slutten av 1960-tallet. Samtlige bein fra et begravd spedbarn samt ulike beinfragmenter fra to andre av de eldste gravene er katalogisert blant det osteologiske prøvematerialet som oppbevares ved Vitenskapsmuseet.

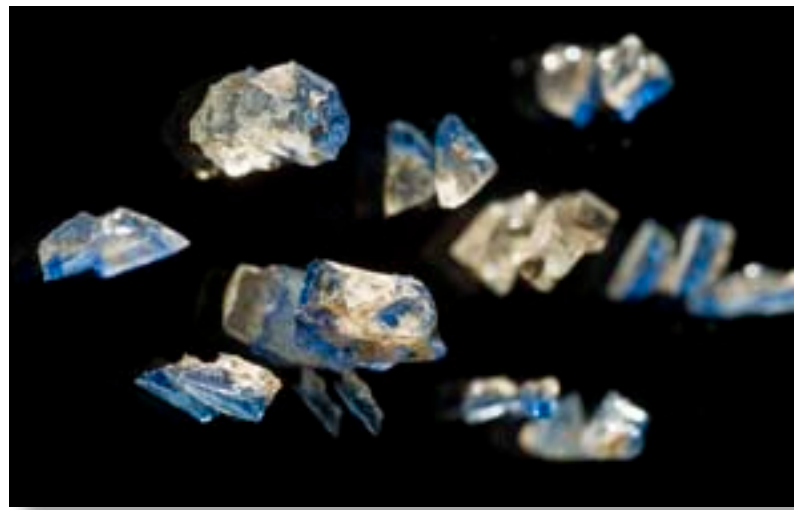
Det ble ikke funnet gravgods i form av smykker eller annet personlig utstyr i gravene rundt trekirken, men under kistebunnen i en av disse lå det en mynt fra siste halvdel av 1000-tallet. I tillegg lå det enda 16 mynter fra 1000-tallet i jorda på denne kirkegården som ikke kunne knyttes sikkert til graver. Under to av begravelsene fra 16-1700-tallet ble det også funnet rester av et par middelalderske skinnsko, som godt kan ha tilhørt en av de eldste begravelsene.

MÆRESHaugen FORUT FOR KIRKEN

Grunnen under Mære kirke var gjennomhullet av kristne begravelser, men to urørte områder stod igjen. Der hadde trekirkens skip ligget – avgrenset mot sin samtidige kirkegård av ytterveggene. På 1600–1700-tallet ble dette området så gjennomskåret av begravelsene som ble anlagt i murkirkens midtgang. Men ytterst mot veggene, nord og sør for midtgangen der kirkebenkene den gang må ha stått, lå to øyer av undergrunnen fremdeles intakt. Her dukket sporene etter bosetting før trekirkens tid fram, i form av blant annet et tynt sotlag ispedd brente leirklumper med kvistavtrykk, stolpehull og andre nedgravinger. I tillegg ble det her funnet gjenstander som har sin opprinnelse i førkristen tid. Disse funnene var først og fremst de velkjente gullgubbene, i tillegg til keramikkskår og glasskår fra folkevandringstid.

Gullgubber er små, løvtynne, firkantede plater av gull, ofte preget med motiv av personer, gjerne et par. De er utbredt i Norden, og forekommer på boplasser fra folkevandringstid til vikingtid, men de er vanligst på 600–700-tallet. De pregede gullgubbene fra Mære har bilde av et par i profil, en kvinne og en mann, som står vendt mot hverandre med utstrakte armer. Hele 13 gullgubber ble ifølge Lidén funnet i ett av stolpehulene, to stykker i et annet, og to ikke i, men

Overfangsglass fra eldre jernalder er en sjeldenhet i norsk arkeologisk materiale. Begrene ble framstilt ved å legge et tynt lag farget glass over et transparent basisglass. Slike glass har et østeuropeisk opphav. Foto NTNU Vitenskapsmuseet

rett ved et tredje stolpehull. Også andre steder i Norden er gullgubber funnet i hus-tomter eller i stolpehull etter hus fra yngre jernalder. Slike funn kobles til et høvdingsete eller et hov, og en rituell praksis knyttet til fruktbarhetskultus eller maktsymbolikk. Lidén tar til orde for at funnene under Mære kirke vitner om *kultstedskontinuitet*. Etter en ny opptelling består gullmaterialet av til sammen ti komplette gullgubber med pregning, åtte større og mindre fragmenter av gullgubber med pregning, fire større biter av gullblikk uten pregning og tjueen mindre fragmenter og oppklippede strimler av gullblikk. Størrelsen varierer mellom 0,5–1,8 cm som lengste mål. I tillegg skal det ha vært en bitte liten gullperle, men den var bortkommet ved revisjonen. Kan de mange strimlene og småstykkene tyde på at produksjonen av de pregede gullgubbene også har foregått på Mære? Gull kan forøvrig også ha vært brukt til smykker og som betalingsmiddel. Kan det tenkes at det ikke kun er rituelt nedlagte gudegaver eller maktsymboler som er funnet her, men at vi også ser skygger av en profan virksomhet?

De andre daterbare arkeologiske funnene er vanlige i siste del av eldre jernalder (200–600-tallet). Blant disse er ett keramikkskår av et bukformet kar som dateres til romertid (200–400-tallet). I tillegg er det funnet ett keramikkskår fra et spannformet kar, ett glasskår av et lysgrønt drikkebeger med pålagt glasstråd og tolv små fragmenter av blått og ufarget overfangsglass, datert til folkevandringstid (400–600-tallet). Det er slett ikke vanlig å finne slike gjenstander på trønderske boplasser fra jernalder, men de forekommer i gravfunn. Et annet funn som kan få tankene mot eldre jernalders gravskikk, er de fem brente bjørneklørne omrotede jordmasser i kirkeskipet.

Bosettingssporene i bakken er få og vanskelige å tolke innenfor den avgrensede

utstrekningen, men Lidén mener det er innbyrdes sammenheng mellom noen av disse. Ut fra stratigrafiske kriterier og gjensstandsfunn ser han dem som rester etter det han kaller et «gullgubbehus» fra vikingtid og en eldre bygning fra folkevandringstid. I prøvematerialet finnes det prøver fra stolperestene i noen av disse forhistoriske bygningsstrukturene, og ¹⁴C-dateringer vil kanskje kunne gi nye holdepunkter for sammenhengen mellom dem. Å se funnene fra eldre jernalder som gravfunn snarere enn boplassfunn bringer også nye spørsmål inn på banen. Det er dessuten registrert mange prøver fra forekomstene av brente leirklumper i de forhistoriske jordlagene. De kan ha tilhørt en nedbrent leirklint flet-tverksvegg, slik Lidén foreslår, eller de kan stamme fra et ildsted i et langhus med en tjukk plate av brent leire i bunnen. Slike er det funnet flere av under de seinere års flateavdekkinger, blant annet på Skjerdingsstad i Melhus i Sør-Trøndelag.

Vi skulle gjerne ha vært en seiglivet flue på veggen, for Mæreshaugen har uten tvil en lang og kronglete historie å fortelle. Men det er bokstavelig talt mange stratigrafiske hull i den, og kanskje kan resultater fra nye vitenskapelige analyser tilføye nye avsnitt, eller gi behov for en dæsj korrekturlakk? Det kan i alle fall være verdt et forsøk!

LESETIPS
Ekroll, Øystein 1997: Mære kyrkje, Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen. Det Norske Samlaget, Oslo.
Lidén, Hans Emil 1970: Utgravingen av Mære kirke. Nord-Trøndelag Historielag. Årbok 1969. Steinkjer.
Lidén, Hans Emil 1999: Undersøkelsene i Mære kirke. I: Hoff, Anne Marta og Alf Tore Hommedal (red.) En gullgubbe. Festskrift til hans Emil Lidén. Alvheim og Eide. Akademisk forlag, Øvre Ervik.
Møllenhuis, Kristen R. 1967: Gullgubbene fra Mære kirke. Viking. Tidsskrift for norrøn arkeologi. Bind XXXI. Norsk antropologisk selskap, Oslo.
Sortland, Svanhild 2006: Myntene fra Mære kirke. Analyse av dokumentasjonsmaterialet fra utgravingene i 1966–1967 i et forskningshistorisk perspektiv. Hovedoppgave i arkeologi. NTNU 2006.

Forfatter

Guro Jørgensen er cand.philol. med hovedfag i arkeologi og ansatt på Revita-prosjektet ved NTNU Vitenskapsmuseet.

STEINHUGG

ERMERKER

Middelalderens steinhuggere ved Nidarosdomen satte sine personlige signaturer på steinene de hugde. Hvorfor gjorde de det, og hvilken ny informasjon kan det gi oss?

Steinhuggermerke fra hovedbyggeperioden, utformet som en rune A. Merket er funnet på oktogonen og kan derfor dateres til tidlig 1200-tall.
Foto K.H. Kristoffersen

Tekst Kjersti Holien Kristoffersen

På den tiden Nidarosdomen ble bygd, i perioden fra 1150 til 1300, må det ha vært mange steinhuggere tilknyttet kirken. Det krevde store ressurser å skulle bygge en så stor steinbygning. Det er vanligvis vanskelig å få nærmere kunnskap om håndverkerne som bygde de store steinbygningene i Norge. Men steinhuggerne ved Nidarosdomen er et unntak. De personlige signaturene til steinhuggerne, steinhuggermerkene, er godt synlige på veggflatene

den dag i dag. Disse merkene kan fortelle en god del om hvorfor steinhuggerne merket arbeidene sine.

STEINHUGGERMERKER OG AVLØNNING

Steinhuggermerkene hadde en praktisk funksjon. Steinhuggerne merket arbeidene sine når de hadde akkordlønn, slik at arbeidsformannen kunne holde oversikt over hvem som hugget hva. Dette kan man si på bakgrunn av to skriftlige kilder fra England. Det var nær kontakt mellom norske og engelske bygningsmiljø i mid-

delalderen. Den ene engelske kilden er en arbeidskontrakt fra 1306 mellom steinhuggeren Richard Stow og domkapitlet i Lincoln-katedralen. I kontrakten mellom Stow og domkapitlet kommer det fram at bygningsstein ble betalt etter mål, og at skulptur ble betalt pr. dag. Bygningsstein fra denne perioden har merker, mens fi- nere skulpturarbeider ikke har det. Den andre kilden er et byggregnskap fra Exeter-katedralen. I dette byggregnskapet kan man lese at steinhuggerne fikk fastlønn pr. uke i en periode. Det har knapt blitt funnet

Steinhuggermerker på veggflatene i Nidarosdomen fra andre halvdel av 1200-tallet. Merkene kunne ha ulik utforming, og geometriske figurer, bokstaver, runer og verktøy var motiv som ofte ble brukt. Foto K.H. Kristoffersen

steinhuggermerker på de delene av Exeterkatedralen som ble bygd når steinhuggerne hadde fastlønn, slik at det er tydelig at steinhuggerne ikke hadde behov for å merke arbeidene sine da.

Systemet med steinhuggermerker ble brukt på større byggeplasser over hele Europa fra og med middelalderen, men det ble ikke alltid brukt steinhuggermerker. I Norge var det bare bygningsmiljøet i tilknytning til Nidarosdomen som i større grad hadde en slik praksis. På Østlandet har man ikke funnet steinhuggermerker i det hele tatt, og på Vestlandet finnes bare et lite antall merker i Bergen og Stavanger.

MERKENE PÅ NIDAROSDOMEN

Gjennom store deler av middelalderen har

Steinhuggermerke fra seinmiddelalderen utformet som en enkel geometrisk figur. Merket er funnet på deler av oktagonen som ble restaurert på begynnelsen av 1500-tallet. Foto K.H. Kristoffersen

det blitt utført byggearbeider og reparasjoner på Nidarosdomen, nærmere bestemt fra midten av 1100-tallet til begynnelsen av 1500-tallet. Ser man nærmere på merkene som steinhuggerne har etterlatt, ser vi at steinhuggermerker fra ulike tidsperioder har ulik utforming. Steinhuggermerkene på Nidarosdomen kan deles inn i to grupper: merker fra hovedbyggeperioden (ca. 1150–1300) og merker fra restaureringer i seinmiddelalderen (1300-

Steinhugger ved Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider hugger inn merket sitt med feisel og meisel, akkurat som steinhuggerne gjorde i middelalderen. Foto K.H. Kristoffersen

og 1500-tallet). Karakteristisk for steinhuggermerkene fra hovedbyggeperioden er at det ble anvendt mange ulike typer motiv, og at det er dype punkter ved enden av streken. Steinhuggermerkene fra restaureringer i seinmiddelalderen skiller seg klart fra de eldre merkene. De er mindre og dessuten er motivene enklere og mindre variert.

Det er et stort antall steinhuggermerker i Nidarosdomen; det er vanskelig å gi et nøyaktig tall. Den eneste som har publisert noe om dette materialet, er Dorothea Fischer. I en artikkel publisert i 1965 i Gerhard Fischers verk om Nidarosdomen, kommer det fram at det da var blitt registrert totalt ca. 5000 merker fordelt på 220 ulike typer. Nylig har kvaliteten på registreringene som ligger til grunn for Fischers arbeid blitt kontrollert. De nye registreringene viste at det nå gjennomsnittlig er funnet over dobbelt så mange merker på de undersøkte områdene. Av den grunn er det sannsynlig at det er et sted mellom 10 000 og 12 000 merker på Nidarosdomen. Fordi tidligere registreringer er av dårlig kvalitet, har Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider begynt å registrere veggflatene i kirken på nytt.

HVA FORTELLER STEINHUGGERMERKENE?

Steinhuggermerkene kan gi informasjon om både byggingen av Nidarosdomen og steinhuggerne som deltok i byggearbeidene. Merkene er hovedkilden til kunnskap om både bygningshistorien og steinhuggerne. Dette henger sammen med at vi her til lands i liten grad har skriftlige kilder som kan gi informasjon om dette.

Steinhuggermerkene kan fortelle oss i hvilken rekkefølge de ulike delene av kirken ble bygd, om det var forbindelse eller ikke mellom ulike bygningsdeler og om det var lengre opphold og avbrudd i byggearbeidene. Merkene kan belyse dette ved at byggefaser og opphold trer fram i form av ulike merker og nye merker. Steinhuggermerkene kan også gi informasjon om steinhuggerne som bygde Nidarosdomen. For det første kan man anslå antall håndverkere med utgangspunkt i steinhuggermerkene. Det er også mulig å få innblikk i om noen av håndverkerne utførte spesialiserte arbeidsoppgaver, hvem som arbeidet sammen og om håndverkeren

arbeidet i bygningen over en kortere eller lengre periode.

Tidligere har man trodd at det var mulig å følge en og samme steinhugger fra byggeplass til byggeplass over lengre avstander, og slik følge en og samme steinhugger gjennom hele yrkeskarrieren ved hjelp av steinhuggermerket. Blant annet var Gerhard Fischer av den oppfatning at et korsformet merke i Nidarosdomen kunne finnes igjen i Lincoln-katedralen, og at dette merket tilhørte den såkalte «korsmesteren», som ifølge Fischer utførte steinhuggerarbeider både i Lincoln og Trondheim. Ny forskning viser at det ikke er mulig å følge steinhuggerne fra bygning til bygning når det er snakk om lange avstander, som for eksempel mellom Norge og England. Dette henger sammen med at de samme motivene var i bruk over større geografiske områder over et lengre tidsrom.

På 1960-tallet undersøkte Dorothea og Gerhard Fischer hvilken informasjon steinhuggermerkene kunne gi om byggingen av kirken og steinhuggerne som deltok i byggearbeidene. Det er imidlertid store mangler ved nevnte undersøkelser. Derfor er det klart at man en gang i framtida vil få ny kunnskap om både byggingen av Nidarosdomen og steinhuggerne som deltok.

LESETIPS
Kristoffersen, Kjersti 2007: En bygningsarkeologisk undersøkelse av koret i Sakshaug kirke. Hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Tromsø.

Forfatter

Kjersti Holien Kristoffersen er arkeolog og arbeider på steinhuggermerkeprosjektet til Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider.

Ekspedisjonen som kunne ha reddet Andrée

De fleste av oss som har tilbrakt en del av livet i Arktis, kjenner historien om den svenske ballongfarer Andrée og hans menn. De forlot i 1897 Virgohavn på Nordvest-Svalbard med ballongen «Ørnen». Planen var å krysse nordpolsbassenget.

*I forgrunnen ser vi funnstedet på Kvitøya slik det så ut i 1970.
Foto Per Johnson*

Verden hørte ikke mer til ekspedisjonen. Spekulasjonene gikk høyt om hva som kunne ha skjedd. Funn av uidentifiserte gjenstander langs Ishavets strender, førte til falske forhåpninger om at ballongfarerne hadde havnet i Sibir, på Grønland eller i Amerikas arktiske områder.

Det gikk 33 år før ishavsskuta «Brattvåg» av Ålesund ved en tilfeldighet fant Andrées leir på sørvest-siden av Kvitøya, øst for Nordaustlandet. Dagboksnotater og fotografier som ble funnet i dødsleiren, viste at ballongen hadde nødlandet i drivisen nord for Svalbard den 14. juli 1897. De tre karene ombord hadde tatt seg fram over isen mot Frans Josef land. Smeltende is, åpent vann og ukjente havstrømmer, gjorde ferden svært vanskelig. Den 15. september 1897 fikk de land i sikte. Det var iskalotten på Kvitøya. Først den 5. oktober 1897 satte de foten på land. Det siste dagboknotat er datert 15. oktober. De har trolig omkommet kort tid etter dette.

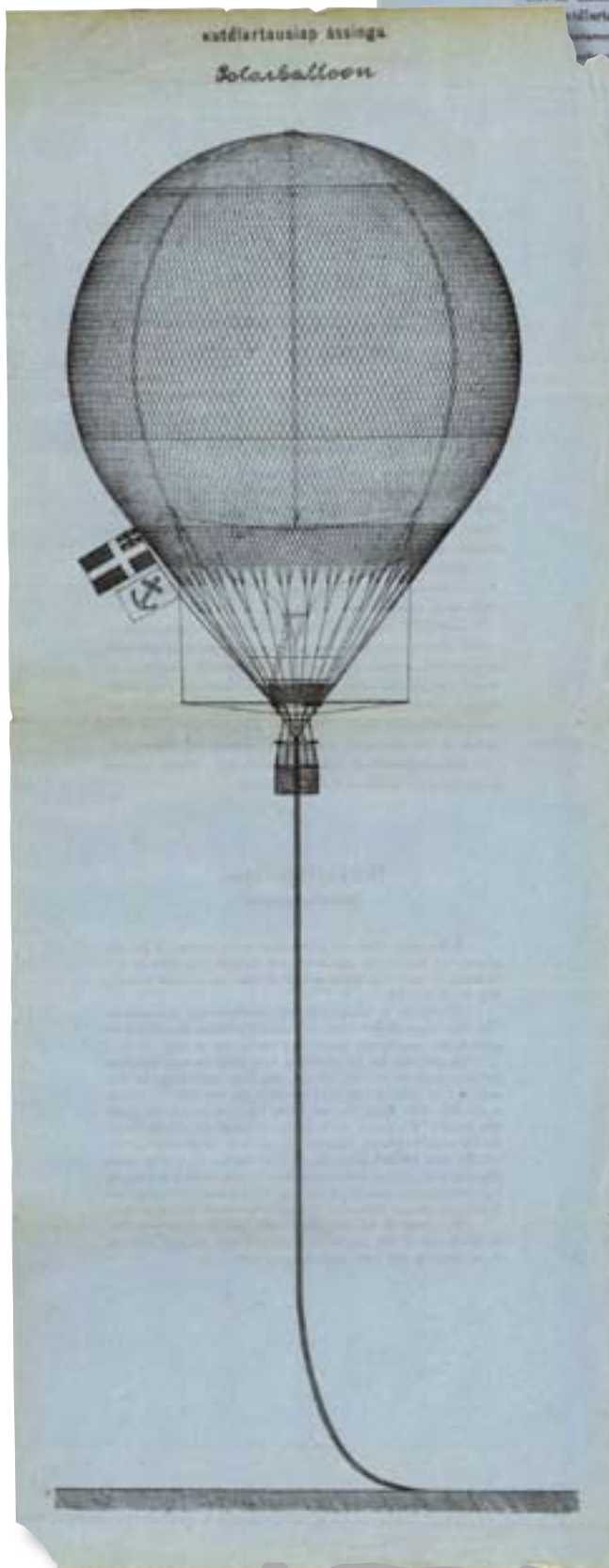
HVORFOR DØDE DE?

Det er fremsatt mange teorier om hvorfor mennene døde. Trikinose, CO₂-forgiftning, blyforgiftning. Funn av tomme morfinkapsler fra medisinkisten ble tolket som mulig indikasjon på selvmord. I restene av teltleiren var det ingen tegn på at de hadde laget noen overvintringshytte. Jeg har selv flere ganger vært ved Andrées leir på Kvitøya. Som gammel overvintrer og fangstmann, har jeg en viss forutsetning for å sette meg inn i ballongfarernes situasjon. De hadde nok mat, ammunisjon og klær til å klare en overvintring. De hadde strandet i et område med rike forekomster av hvalross, bjørn og rekved. I klart vær var Nordaustlandet på Svalbard synlig 80 kilometer mot vest. Dagboknotatene gir ingen bestemt pekepinn. Jeg tror at mennene rett og slett gav opp. Dystre, øde omgivelser, sein høst med mørketid, og en vinter nær forestående. De manglet tro på at det gikk an å overleve.

Vi vet at Andrée traff Nansen og Johansen i Tromsø sommeren 1896. Nansen og Johansen kom da rett fra sin overvintring i steinhytta på Frans Josef land. Andrée visste således godt at Nansen og Johansen hadde overvintret under svært lignende forhold som han selv hadde foran seg. Som vi vet, kom Nansen og Johansen godt fra sitt opphold på Frans Josef land. Men ikke en gang kunnskapen om denne vellykkede overvintring, fikk mot i ballongfarerne. De la seg ned for å dø, helt motløse.

I motsetning til Andrée, hadde Nansen førstehånds kunnskaper om det å overleve under arktiske forhold. Etter å ha krysset

Grønlands-isen høsten 1888, rakk ekspedisjonen som kjent ikke den siste båt til Europa. Som utstillingen *Døden eller Grønlands Vestkyst* på Vitenskapsmuseet viser, benyttet Nansen vinteren på Grønland svært godt. Han var med grønlenderne i deres daglige virke. På jakt og fiske. Han tegnet, studerte og brukte deres vinterhus, klær, kajaker og jaktvåpen. Da overvintringen på Frans Josef land stod foran han, tror jeg han var temmelig trygg på at det skulle gå bra.

Dette flygebladet sendte svenskene ut rundt hele det arktiske området, med tekst på russisk, engelsk og eskimoisk. Andrées ballong ble her avbildet og nøye beskrevet.

LETEAKSJON

Sommeren 1898 dro den svenske forskeren Nathorst til Svalbard med skipet «Antarctic». Ekspedisjonen hadde som formål å utføre

ukjente områder, ble strendene trålet for om mulig å finne vrakrester som stammet fra Andrée. De dro til og med til ballongferdens

Denne artikkelen i Aftenposten 7. februar 1931 omhandler den svenske presten A. Helgesons tydning av Andrées annen dagbok.

vitenskapelige arbeider: kartlegging, botaniske, zoologiske og geologiske undersøkelser, og i tillegg dybdemålinger og tråling etter underlige sjødyr i havdypet. Det går imidlertid tydelig fram av ekspedisjonsberetningen, at tankene på Andrée og hans menns skjebne, var overordnet.

Hver gang de kom i land på

startsted Virgohavn, og lette etter brevduer fra ballongen. Slike brevduer vil jo gjerne vende tilbake til utgangspunktet. Alt var forgjeves.

Da Nathorst og hans folk i august 1898 lå ved Kong Karls Land og kartla denne øygruppen, var de i kontakt med mannskapet på en norsk fangstskute. Skipperen der om bord fortalte at han mente å ha sett et ukjent land øst for Storøya på Nordaustlandet. I dette området var det også tidligere rapportert om land. Det antydte land var blitt navngitt «Gillisland».

Da arbeidet med den første skikkelige kartlegging av Kong Karls Land var avsluttet, satte de kurs for det omtalte landet i nordøst. Den 19. august 1898 fikk de iskappen på Kvitøya i sikte. I dårlig vær med snøbyger, rundet de nordøst-pynten på øya, dreide vestover og ankret utfør nordenden av det vi nå kaller Andrée-odden. Nathorst og hans folk dro på land, og gikk en runde på denne isfrie delen av Kvitøya.

Nettopp her, på den isfrie odden, var det Andrées leir ble funnet i 1930. Kvitøya er en avlang øy som strekker seg fra nordøst mot sydvest. Øya er fullstendig dekket av en iskappe, bortsett fra Kræmer-pynten på øyas nordøstende og Andrée-odden på sørvest-enden. Det isfrie området som Nathorst besøkte 19. august 1898 (og hvor Andrée ble funnet trettito år senere) måler grovt regnet 5 x 2 km.

Nathorst skriver om enorme mengder med ismåke. Ellers blir intet nevnt om uvanlige observasjoner. Hele tiden mens de var i land hørte de dampfløyten på «Antarctic» i snøværet. Skipperen ville sikre seg at landgangspartiet skulle finne tilbake til skipet. Isen satte mot lande og det ble i en fart avgjort at ekspedisjonen skulle dra videre.

Tilslutt vil jeg lansere en tanke som det henpeiles på i tittelen til denne artikkelen: Hvis nå Andrée og hans ledsagere hadde tatt lærdom av det Nansen fortalte om overvintringen på Frans Josef land i 1895–1896. Hvis de hadde bygd seg en steinhytte med hvalrosskinn til tak. Hvis de hadde drevet intens jakt på bjørn og hvalross til mat og brensel ... – Ja, da kunne de ha overlevd vinteren 1897–98 på Kvitøya og blitt reddet av sine egne landsmenn 19. august 1898, ni måneder etter at de kom seg i land på den dystre Kvitøya, 5. oktober 1897.

LITTERATURLISTE:
Nathorst, I.A.G. 1899. *ITvå somrar i norra ishafet*, A.G. Nathorst, 1899
Andrée, S.A. *Med Ørnen mot Polen*
Strindberg og Frænkel, 1931. *Fynden på Vitön*, Minneutstillingen over Andrée Pollin, H.N. 1934. *Andrée gåtan*
Zapffe, Peter W. *Litt omkring Andrée*. Polarboka, 1985–1986.
Sylvester, M. og D. Tuddenham (red.). *Døden eller Grønlands vestkyst*, red. NTNU Vitenskapsmuseet, 2007–2008

Forfatter

Det er fangstmann **Per Johnson** som forteller den fascinerende historien om ekspedisjonen som kunne ha reddet Andrée.

BOGASTELLER

Frusalsvatnet. Foto: Dag Ringstad

Like bak det karakteristiske fjellet Skjorta på østsiden av Eresfjorden finner vi Frusalbotn, et trangt dalføre omkranset av høye fjell. Midt i bunnen på denne dalen ligger Frusalsvatnet. Her finner vi fangstanlegg som vitner om reinstrekk i dalføret i gamle dager.

Tekst David Berg Tuddenham

For å komme seg til Frusalsvatnet, som ligger 876 meter over havet, kan man kjøre opp Kanndalen til Kanndalsetra, og derfra følge stien langs Dokkelva opp til Frusalbotn. Avstanden fra Kanndalsetra til nordenden av Frusalsvatnet er i luftlinje knappe tre kilometer, men man møter et bratt parti ved foten av dalbekkenet som Frusalbotn ligger i, hvor man skal opp 200 høydemeter i en luftlinje på 300 meter. Er man sprek går turen opp raskt. Er man derimot tyngt ned med dykkeutstyr tar turen litt lenger tid, slik vi erfarte en høstdag i november.

På vestsiden av Frusalsvatnet er det registrert 35 bogasteller som ligger nært vannet på en liten flate ved vannet hvor det er naturlig for reinen å passere når de er på vei gjennom dalen. Bogastellene er plassert langs vannet i et strekk på vel 200 meter,

og det er absolutt mulig at at vannet kan skjule rester etter fangsten. Vannet i seg selv kan også ha vært brukt som en del av fangstanlegget. Dette er et kjent fenomen. På Hardangervidda har vi Sumtangen ved Finnsbergvatn, en fangstlokalitet som er godt kjent innenfor norsk høyfjellsarke-

ologi. Sumtangen var i bruk som fangstanlegg i jernalder og i middelalderen.

Bogastellene ved Frusalsvatnet ligner dem vi finner på Hardangervidda. De har hatt plass til en eller to skyttere. Murene varierer mellom 2–3 meter i diameter, og har

en høyde på opptil en meter. Men de kan være vanskelig å se i terrenget hvis man ikke er oppmerksom. En jeger som ligger her, er godt i skjul. Dateringen av disse bogastellene er noe usikker, men trolig går de tilbake til jernalder og middelalder. Man har så langt ikke funnet gjenstander eller annet daterbart materiale som sikkert kan belyse hvilke perioder anlegget har vært i bruk.

viser til kjøligere temperatur. Ut fra en søyle med bunnsedimenter kan man, sammen med ^{14}C -dateringer i søylen, således rekonstruere klimaet bakover i tid, og sammenholdt med arkeologiske data kan det bidra til å belyse bruken av anlegget og de historiske betingelsene for vilt i regionen. Fjellvann er spesielt godt egnet for glødetapsprøver, fordi de reagerer svært hurtig på klimatiske endringer. Prøven vil gi ver-

strukket et 50 meters målebånd fra strandkanten og vinkelrett ut i vannet. Dykkeren søkte så langs målebåndet i en bredde på 5 meter til hver side. Når søket var ferdig, ble målebåndet flyttet 10 meter mot nord, og søket ble gjenopptatt langs båndet. På denne måten fikk man systematisk avsøkt strandsonen ned til en vanndybde til vel 8 meters dyp.

Restene etter bogastellene ved Frusalvatnet. Foto Dag Ringstad

Ved undersøkelser på fangstanlegg fra middelalderen på Hardangervidda har man hatt stort utbytte av søk med metalledetektor ved anlegget, hvor man utenfor bogastellene har funnet et større antall pilespisser fra middelalderen. Denne metoden ønsket vi å prøve ut på Frusalvatnet, i håp om å finne daterbare pilespisser. Målet var å utføre søk både over og under vann, og vi valgte ut et område som egnet seg for et dagsarbeid. I tillegg til å søke etter daterbare metallgjenstander, skulle vi også ta ut en såkalt glødetapsprøve fra sjøbunnen.

En glødetapsprøve er en sedimentanalyse som gir innblikk i den biologiske produksjonen i et vann. Prøven gir klimadata, hvor man kort fortalt vil finne mye organisk materiale i en sekvens fra prøven når klimaet er varmt. Lite organisk materiale

difulle klimadata for regionen, og er slik sett ikke bare til nytte for undersøkelsene ved Frusalvatnet.

Men for å få tatt ut en slik prøve samt gjennomføre detektorsøket måtte det fraktes inn en god del utstyr. Heldigvis var vi flere om jobben, og foruten undertegnede ble vekten fordelt på Ragnar Orten Lie fra Møre og Romsdal fylke, Dag Ringstad fra Nesset fjellstyre, Kirsti Fagerslett, Eirik Fagerslett, Petter Fagerslett, Gjermund Frisvoll og Idar Hånde. Senere kom også Arne Kavli med familie og venner, så det ble en ganske stor delegasjon.

Et mindre område var valgt ut for registrering med metalledetektor over og under vann. Med utgangspunkt i noen av bogastellene som ligger nærmest vannet, ble det

I alt fikk man avsøkt 30 meter langs stranden under vann med metalledetektoren og et omtrent like stort område på land. Det ble ikke påvist metallobjekter under registreringen, verken over eller under vann, men det er store områder både på land og ute i vannet som gjenstår før området er ferdigsøkt. Glødetapsprøven ble tatt fra 15 meters dyp i et forholdsvis flatt område, hvor det så ut til at man kunne få satt søylerøret godt ned i sedimentene.

TUNGER BØRER

Nedturen var tung. Det er når man bærer tungt, at man virkelig får respekt for den aktiviteten som har foregått inne i fjellet. En ting er å gå med moderne sekker med litt vekt oppi. Noe ganske annet er å bære tungt slakt ned til bygda. Fra Frusalvatnet og ned til bygda i Eresfjorden er det om-

trent 4–5 timers gange, hvor et reinsslakt nok var en velkommen, men tung oppgave å håndtere.

Bogastellene ved Frusalvatnet var trolig brukt av bønder fra Eresfjorden og aktiviteten har antagelig krevd en høy grad av organisering. Per Einar Strand har noen tanker om hvordan anlegget har vært brukt, og han mener det kan ha vært så

STRATEGISK BELIGGENHET

Kanndalsetra ligger som et strategisk punkt mellom bygda nede i Eresfjorden og Frusalbotn, og nedenfor utløpet til Frusalvatnet har man direkte sikt ned til Kanndalsetra. Tar man utgangspunkt i betraktningene til Per Einar Strand omkring organiseringen av jakta ved Frusalvatnet, så mener han at jakta her var basert på et vaktssystem. Ved at noen hadde ansvar for å holde vakt ved

Med Kanndalsetra som utgangspunkt, er det ikke vanskelig for en vaktpost å varsle setra om at det er dyr inne i Frusalbotn. Som nevnt innledningsvis er det kun tre kilometer i luftlinje mellom Kanndalsetra og utløpet til Frusalvatnet, og slik sett enkelt å gi et visuelt signal. Det tar heller ikke lang tid å mobilisere mannskap fra setra opp i fjellet for å drifte fangstanlegget. Når jakta var over ville en mellomstasjon nede

Glødetapsprøven ble tatt fra 15 meters dyp. Foto Dag Ringstad

mange som 50–60 mennesker i sving under jakta for å drive dyrene, skyte dem og bære utbyttet ned til bygda. Slik sett kan jakta ved Frusalvatnet ha involvert hele bygdesamfunnet på en eller annen måte.

I motsetning til fangstanlegget ved Sumtanggen på Hardangervidda, hvor en har rester etter bogasteller og fangstbuer, er det kun funnet bogasteller ved Frusalvatnet. Det ser ikke ut til at man har oppholdt seg i lengre tid ved dette fangstanlegget, i hvert fall har man ikke sett behovet for å etablere noen fangstbuer. Fangststasjonene på Hardangervidda ligger ganske langt fra de bygdene som trolig driftet dem, i motsetning til Frusalvatnet som ligger bare noen timer unna. Men kanskje hadde man mellomstasjoner på vei ned fra Frusalvatnet til Eresfjorden.

Frusalbotn i perioden hvor reinsdyrene oppholdt seg i området, viser han til at man kunne varsle bygda om at det var dyr i området med for eksempel røyksignaler.

I så henseende er det fristende å betrakte setra i Kanndalen i lys av bogastellene ved Frusalvatnet. Kanndalsetra er den største setergrenda i Eresfjord, og ligger ved den gamle ferdselsveien over til Jordalsgrenda ved Sunndalsfjorden, som går gjennom skaret mellom Ryssdalsnebb og Trolltinden. Kanndalen er dalføret mellom Skjorta og Vardfjellet, og stolene ligger på om lag 550 meter over havet. Det er få skriftlige beretninger om setring i Eresfjorden, men en domsberetning fra 1692 viser til seterdrift i Kanndalen. Hvor gammelt seteranlegget i Kanndalen er, vet vi likevel ikke?

i Kanndalen trolig være kjærkomment for slaktet ble tatt videre ned til bygda.

Kanskje er det på Kanndalsetra en skal søke for å få en bedre forståelse av fangstanlegget ved Frusalvatnet? Det hadde vært et spennende arkeologisk prosjekt, og muligens er historien til setra vesentlig eldre enn hva vi tror.

LESETIPS:
Indrelid, S.: Sumtanggen: forskningsobjekt for Bergen Museum gjennom halvtanna hundre år. *Bergen museums årbok* 2003
Nesje, A.; S.O. Dahl og Ø. Lie: Holocene millennial-scale summer temperature variability inferred from sediment parameters in a non-glacial mountain lake: Dannljørn, Jotunheimen, central southern Norway. *Quaternary Science Reviews* 23 (2004) 2183–2205
Strand, P.E.: Reinsfangst i høgfjellet. I: *Jakt og fangst i Neset. Neset fjellstyre* 2004
Tuddenham, D. og F. Skoglund: Til bunns på Hardangervidda. I *Spor* nr. 1-2007.
Øverås, T. Leirvoll: Om seterhus seterveggar og setring i Eresfjord. I *Romsdalsmuseets årbok* 2001.

Forfatter

David Berg Tuddenham er forsker ved NTNU Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.

Tepperot (*Potentilla erecta* (L.)
Räusch), blomst, stengel og rot.
Foto Amy Lightfoot

De nordatlantiske øyer er for det meste skogløse. Dette har påvirket materialbruken i tilvirking av husgeråd. Mens folk i Norge har anvendt trevirke, har våre naboer i vest måttet finne andre løsninger.

Tekst Amy Lightfoot

DET GAMLE SAMFUNNET

I denne artikkelen skal vi se nærmere på tepperoten, en plante som har hatt stor betydning for befolkningen på Shetland og Færøyene, som en erstatning for bark fra trær. Før handel med omverdenen gjorde det enklere for disse avsidesliggende, selvforsynte samfunnene å skaffe rimelig og mindre arbeidskrevende alternativer, var tepperoten en uunnværlig utmarksressurs.

TEPPEROT

Denne lille unnselige planten med fire gule kronblad, heter *tepperot* på norsk. Dens latinske navn er *Potentilla erecta* (L.) *Räusch*. Planten vokser på næringsfattig grunn i inn og utmark, så langt nord som til Troms. Nest etter einer er det knapt

Til venstre: Tepperot på voksestedet. Foto Amy Lightfoot

noen legeplante i Norge som har vært så mye anvendt i folkemedisinen. Grunnen må være at rotstokken inneholder både stivelse og opp til 20 prosent garvestoff. Den egner seg derfor som stoppende middel ved magesyke hos både mennesker og husdyr. Navnet stammer fra *teppe*, stoppe igjen.

Tepperot vokser også på Vesterhavsoyene. Plantens navn på Shetland (*earth bark/bark floer*) og Færøyene (*børkuvisa*), hentyder imidlertid først og fremst til dens bruk i en, for oss i Norge, uventet sammenheng: barking av skinn og fiskeredskaper. På begge øygrupper var det en gang alminnelig å garve lær til fiskernes skinnklær med tepperot. I Norge har vi brukt ulike typer bark fra trær til dette formålet. Under reiser på Shetland og Færøyene mellom 1990 og 2008, etterlyste jeg informasjon om bruken av tepperot.

SHETLAND

På Shetland hadde kunnskapen om planten nesten gått i glemmeboken. Mange husket at det før i tiden ble sagt at først når *bark floer* blomstret (mai–juni) skulle man stikke torv. Dette fordi oljen som gav torven bedre brennverdi, steg i myra på denne tiden. Noen eldre mennesker husket at roten ble brukt i fjern fortid til å garve skinn. Dette er referert i Jakob Jakobsens *Etymologisk Ordbog over det Norrøne Sprog på Shetland* (1893–1895) i forbindelse med det shetlandske ordet *dintel rivlin* (hudsko).

Jimmy Grey, født i 1913 på øya Foula, fortalte: «*Bark* var noe jeg aldri selv lærte å bruke, det var en måte å garve skinn på. De hadde noe som heter en barkklepp som lignet en båtshake og den ble brukt til å rive opp røttene med.»

Flere eldre shetlandske kvinner husket

Barkhella og barkstein til knusing av røtter fra tepperot. Eiði, Færøylene 1992. Foto Amy Lightfoot

også at planten kunne brukes til farging av ull. Garnet fikk en rødbrun farge.

Frem til 1960-tallet ble tepperot benyttet som en kur for løs mage og tannverk hos mennesker eller ubestemmelige sykdommer hos husdyr. Charlie Laurenson, født på Shetland i 1926, berettet at han som liten gutt hjalp bestefar med å samle røtter for å barke fiskeredskaper laget av bomull og hemp, som line og håndsnøre: «Vi samlet masse røtter og kokte dem riktig lenge til det ble en mørkerød, nesten svart farge. La snørene oppi. Redskapene holdt seg i mange år, det virket preserverende på dem.»

FÆRØYENE

På Færøylene holdt kunnskapen om de tidligere tiders bruk av planten seg langt bedre. Faktisk frem til våre dager. Spesielt i forhold til beredning av skinn til tradisjonelle færøyske hudsko *roðskógvar* og *húðaskógvar*. Disse ble laget av oksehuder eller saueskinn garvet med *borkuvísa*.

Å GARVE SKINN MED TEPPEROT

Her følger et sammendrag av kilder om barking med tepperot. De fleste er omtalt i Sverri Dahls fremragende artikkel

«Føroyskur Fótuni» publisert i *VARÐIN, Føroyskt Tiðarrit*, Torshavn i 1951.

Peder Claussøn Friis skrev i 1632: «Den Urt Tormentilla voxer der ofuerflödige/saa at de met barcke deris Huder eller Læder/ fordi de hafue icke Bark aff Træ/oc det bli-fuer got Lær som saa barckis; En Pige eller Dreng bör at grafue ½ tönde tormentilla en dag.» Rotens størrelse tatt i betraktning, skulle det store mengder til. Dette var et tungt og tidkrevende arbeid. Sverri Dahl forteller: «Å grave bark var et vanlig arbeid om sommeren og i tøvær om vinteren. Skulle barken taes opp på fast mark, måtte en anvende en *barksneis* (en pinne brukt til å grave opp bark med), men ofte vokser *bark* på myr og da var torven revet av. Dette heter at *ríva bark*.»

I en reiseskildring fra Færøylene i 1781–1782, gir J.C. Svabo en detaljert opplysning om garving med tepperot: «Man garver I Almindelighed med Tormentille-Roed (Bark) saavel Huder som Skind. Omgangsmaaden er den simpleste, vel kan tænkes; man knuser nemlig disse Rødder smaa med en Steen, kommer Vand dertil, og gnier denne Grød paa Haarsiden af Skindet, efter at

Haarene er vel afragede, folder det sammen, saa Haar-siden vender imod hinanden og bliver i denne Tilstand liggende en 2 à 3 Dage. Naar man vil have en guul Farve paa Skindet, smör man Barken paa 2 eller 3 gange, og hver Gang ligger da Skindet dermed en 2 eller 3 Dage. Man vasker og törrer det imellem hver Gang, Barken paasmöres. Naar man vil barke paa denne Maade, rager man ikke Haarene af, men lader Skindet, befugtet henligge en kort Tid, da Ulden lösnes ... No- gle mene at have erfaret, at Roden

af den Tormentille, der voxer i Hjemme-Marken (*Hajma-Bark*) skal gjøre Skindet bleggult; den som voxer i Udmarken (*Hëaa-Bark*) rödgult; og den som voxer imellem Lyng, allerödest.»

«Naar man vil garve blegt, kommes Söevand i Barken, men for at faa det rödguult, som anses for den smukkeste Farve paa Skindet, kommer man Urin deri.» Denne beskrivelsen viser hvor omfattende kjennskap til nyttevekster og deres vekstforhold kunne være.

Jørgen Landts *Forsøg til en Beskrivelse over Færøerne*, publisert i 1800, gir enda flere detaljer om fremgangsmåten: «Til hvert Lamskind tages et Fjerdingskar (en anselig mengde på 30 liter) Tormentillerod; denne vaskes reen og knuses med en Steen, hvorefter den blandes med Vand til en tynd Gröd, der alt smøres paa Skindets Haarside, hvor dog Haarene forud

Fra venstre seildukstrøye, skinnbukse og skinntrøye fra Færøylene barket med tepperot. Foto Amy Lightfoot

«Dintel Rivlin» (hudsko) fra Shetland, barket med tepperot. Foto A. Lightfoot

maae være vel afragede; det foldes dermed 4 dobbelt, og henlægges et Par Dage, men har Skindene 8 Dage forud været befugtede for at Ulden skal lösnes, da maa disse ligge med sin Indsmöring i 8 Dage; dog er det ikke alle Skind, især af de fede Faar, som tage vil imod Garvingen, den maae alt-saa, om man vil have dem ret smukke, igjentages paa samme Maade 1 til 2 Gange, og imellem hver Gang udvaskes i Söe-Vand, og tørres. Naar den knuste Rod befugtes med Söe-Vand bliver Skindene ved Garvingen bleg-gule, men bruges Urin istedenfor Söe-Vand bliver de mørkere.»

Bevis for at kunnskapen holdt seg levende lenge på Færøyene er Sverri Dahls sammendrag av muntlige kilder fra 1950-tallet: «Da barken var kommet i hus, ble den skåldet og skrubbet, og siden båret til *barkhelluni* (en steinhelle med en rund fordypning i hvor man knuste bark). Det fantes en *barkhella* i nærheten av hver bygd, ofte ved strendene og i disse var der kulper (groper). Her ble barken knust uten besvær med en rund malestein *barksteinurin*. Den tørre barken var enten smurt utover det avhårete skinn (*roð*), eller kokt i vann til et barkelåg. Brukte man sjøvann til å lage barkelåg var skinnets lysere. Samme resultatet fikk man ved å tilsette salt til barkelågen. Rasmus Rasmussen sier at høymole (*Rumex domesticus*) noen ganger ble knust sammen med barken og brukte til å garve avhåret skinn slik a de ble lysere og penere. Barklogen måtte ikke være varmere enn hva håndbaken tålte.

Folk barker stadig saueskinn i færøysk bark, men i senere tid er kuhuder barket med handelsbark eller blåstein (koppersul-

fat som ble tidligere brukt i Norge sammen med bark til impregnering av fiskeredskap). Blåstein gjorde hudene grønne, ikke særlig pent, men det ble sagt at skoene holdt seg bedre mot råte. Det ble betraktet som å være skjodesløs å barke i bare blåstein. Først etter at det var barket i bark kunne man, etter å ha gått i skoene en liten stund, barke med blåstein. Da var skoene heller ikke så harde som sko barket i kun blåstein. *Spónbark* av rekved har vært brukt frem til vår tid. Ikke bare barken, men også selve veden var spikket til små spon og brukt til barking. Eksempelvis har ved fra akasietrær (en tropisk treart som kom drivende med havstrømmen) drevet på land og blitt brukt til *spónbark* (muntlig kilde: Harri Enok Andreassen å Frælsinum, Tórshavn).»

På Shetlandsøyene ser det ut til at bruken av *barkfloer* som barkemiddel ble erstattet allerede på 1800-tallet av importertvaren *cutch*. *Cutch* er fremstilt av *catechu*, kjern-veden til den øst-indiske treet *Acacia catechu*.

Ut fra oppskriftene å bedømme, skulle det adskillige mengder til for å garve ett lammeskinn (30 liter). At det var arbeidskrevende, går frem av statistikken i Peder Clausen Friis (1635) om at et barn kunne rive opp en halv tønne om dagen (60 liter). Det sier seg selv at med intensivering av fiskeriene og økt behov impregneringsmiddel, var kommersiell tilgang på bark fra Østen kjærkomment for folket på Vesterhavsoyene.

LESETIPS

Claussen (Friis), P.: *Norrøis og omliggende øers Beskrivelse*, København 1632
Dahl, Sverri: *Færøyskur fölbúni*, VARDIN, FØROYSKT TIDARRIT, Tórshavn 1951
Høeg, Ove Arbo: *Planter og Tradisjon – Floraen i levende tale og tradisjon i Norge, 1925–1973*. Universitetsforlaget, Oslo-Bergen-Tromsø, 1976
Jakobsen, Jakob: *Etymologisk Ordbog over det Norrøne Sprog på Shetland*, København 1908
Landt, J.: *Forsøg til en Beskrivelse over Færøerne*, København 1800
Svabo, J.C.: *Færøyaferðin 1781–1782*, Tórshavn, 1924

Forfatter

Amy Lightfoot er statsstipendiat og cand. mag. med fagene antropologi og biologi.

Herregården Austrått er oppført på midten av 1600-tallet av Ove Bjelke. Nyere bygningsundersøkelser viser at deler av bygningen er eldre, og kan være fra middelalderen.
Foto Morten Sylvester

Fersk fisk til Austrått

En sommerdag i 1535 skrev Ingerd Ottesdatter Rømer på herregården Austrått på Ørlandet et brev til Norges siste katolske erkebiskop Olav Engelbrektsson i Trondheim. Ingerd ba om å få tilsendt to levende gjedder, som erkebiskopen hadde lovet henne i lang tid. Hvorfor var to gjedder så viktige for den velhavende godseieren at de fikk plass i korrespondansen med selveste erkebiskopen?

Tekst Morten Sylvester

THO LEFFUENDIS GEDDER

« ...Kiere herre er och myn kierlig bøn til eders naade ville verdis att giffue meg tho leffuendis gedder som eders naade haffuer lenge loffuidtt meg [...] Scriffuid paa Østheraatt thend niende dag Junij [...] anno domini mdxxxv. Ingerd Ottis dotther. »

Slik lyder ordene i brevet til Olav Engelbrektsson. Det befinner seg i dag i Riksarkivet i Oslo. På moderne norsk blir ordlyden omtrent: «Kjære herre, min

kjærlige bønn er også, at Deres Nåde ville gi meg to levende gjedder som Deres Nåde har lovet meg i lang tid [...] Skrevet på Austrått den 9. juni [...] det Herrens år 1535. Ingerd Ottesdatter. »

Herregården Austrått ligger på Ørlandet i den ytterste delen av Trondheimsfjorden. Austrått er omgitt av sjø på nesten alle sider, og det må ha vært rik tilgang på fisk fra havet. Det er rimelig å tro at fersk fisk fra elver og innsjøer inngikk som en

naturlig del av kostholdet i innlandet. Men at Ingerd Ottesdatter var så interessert i ferskvannsfisk, kan undre en i dag. Hva skulle hun med de pokkers gjeddene, og hvordan kunne selveste erkebiskopen – som vel ikke akkurat var fiskehandler – levere levende ferskvannsfisk?

Det hersker tilsynelatende en vennskapelig tone i brevet fra Ingerd Ottesdatter, men

Gjedde (*Esox lucius*). Gjeddene er en glupsk og svært hurtig rovfisk med skarpe tenner, som spiser det meste den kommer over. Hanngjeddene oppnår sjelden en vekt på mer enn 8 kg, mens hunngjeddene kan komme opp i mer enn 20 kg.

Fru Inger Rommer Hr Niels Gyldenløves. Miniatur fra en skissepreget våpenbok. Foto © Tore H Vigerust. Fra: Rigsarkivet København. Håndskriftsamlingen, gruppe I, Individuelle samlinger af blandet indhold, alfabetisk ordnet efter personnavne: Terkel Klevenfeldt (1710–1777), eske 67, omslag: «II. Diverse Vaabner», s. 95.

det kan ikke ha vært det varmeste forhold mellom de to i 1535. I årene etter 1523, da Ingerds mann, Nils Henriksøn Gyldenløve, døde, var det et nært vennskap mellom Ingerd og erkebiskopen, men etter hvert ble det brudd mellom dem. Mellom 1533 og 1535 ble Austrått plyndret hele tre ganger av erkebiskopens menn. Også Ingerds svigersønn Nils Lykke på Storfosen var innblandet i urolighetene, og i juni 1535 ble Nils Lykke tatt til fange og ført til erkebiskopens borg Steinviksholm lenger inn i Trondheimsfjorden. Her ble han angivelig «røkt» i hjel på selveste juleaften samme år. Året 1535 kan altså ikke ha vært den rene idyll for Ingerd Ottesdatter og hennes familie på Ørlandet. Men gjedde skulle de ha.

HEST OG HUND OG LITT AV DET HELE

Hvis man vil finne ut noe om hva menneskene spiste i Norge i middelalderen, er det flere kilder man kan konsultere. De historiske kildene forteller én historie, men arkeologiske kilder kan ofte gi et noe annet bilde av spisevanene til folk.

Arkeologiske funn i bispegården på Domkirkeodden i Hamar forteller at noen her tydeligvis kunne nyte matvarer som kom langveis fra. Blant annet er det funnet rikelig med fiskebein, både fra saltvannsfisk og ferskvannsfisk. Siden Hamar ligger ved Mjøsa er det – ikke overraskende – flest spor etter ferskvannsfisk. Saltvannsfisk måtte nødvendigvis komme langveis fra, og det er sikkert tale om bein fra tørrfisk,

en vare som kunne holde seg i lang tid og fraktes langt uten å bli skjemt. Tørrfisk var en svært populær vare i de katolske land i middelalderen. De historiske kildene forteller også noe om matvanene i Hamars bispegård. Da Hamars siste katolske biskop, Mogens Lauritssøn, forlot landet, etterlot han seg et anselig spisekammer:

1 skippund humle, 120 bergfisk, 60 fleskesider, 24 fårekropper, 40 oksekropper, 4 pund svineister, 50 oster, 2 ½ tønner med smør, 3 tønner gryn, 1 ¼ tønne sild, ½ tønne laks, 1 ½ bing malt, 10 bryggekar rugmel, 1 bing brød og 3 kvartel talg.

I Nidaros spiste de litt av hvert i middelalderen skal vi tro de arkeologiske funnene. Det er funnet beinrester etter både hund, katt og hest under de arkeologiske utgravningene på den del av Erkebispegården som brente i 1983. Beinrester og frø viser at det ble spist mest kjøtt, men også fisk, frukt og bær. Mest sannsynlig har de som sto lavere på rangstigen, fått langt simplere mat å spise. Arbeidsfolkene som arbeidet i våpensmien fikk vanlig husmannskost, blant annet graut. De måtte gå på latrinen som lå lengst unna Nidarosdomen. Latrinen er undersøkt, og derfor vet vi noe om hva de spiste.

For den som hadde penger nok, kan kostholdet i middelalderen ha vært både sunt og rikelig, og noen av de rike i Norge spiste også ferskvannsfisk.

KARPER OG GJEDDER

I middelalderen og de etterfølgende århundrer var ferskvannsfisk høyt skattet som mat. For å vise sin rikdom og for å kunne sette fersk fisk på menyen til høystatusfolket, ble det flere steder laget oppdrettsanlegg for ferskvannsfisk, hvor fiskene gikk i dammer.

Fiskedammer eksisterte blant annet ved flere klostre i middelalderen. I 1823 var det fortsatt en fiskedam synlig nord for Munkeby kloster ved Levanger, og på Tautra kan man se rester etter fiskedammer fra klostertiden på den sørlige delen av øya. Ved Cistercienserklosteret på Hovedøya i Oslo befant det seg tidligere flere dammer. En dam som antagelig er anlagt tidlig i middelalderen hadde en diameter på 18 meter og har vært omkring 1,5 meter dyp. I dag er fiskedammen synlig som en fordypning i bakken.

Vi vet også at fiskedammer fantes utenfor klostrene. Det er blant annet funnet dammer ved middelalderens bispegård på

Hamar, som antas å ha vært brukt til å ha fisk som for eksempel karpe eller gjedde i. Begge var fisker som ble regnet som lek-kerbiskener.

En fiskedam fra tiden like etter reformasjo-nen er funnet i Erkebispegården i Trondhe-
im. Oppdrettsanlegget i Erkebispegården var en karpedam som var murt opp, og anlegget var på denne tiden en sjeldenhet i Norden. Man må helt til Nederland for å finne tilsvarende anlegg. Erkebispegården var et åndelig og politisk senter gjennom hele middelalderen, og Erkebiskopen dis-ponerte anlegget fram til reformasjonen i 1537. Etterpå overtok kongen gården, som da fikk navnet Kongsgården.

Frugt og Kiøken-Hage, saa og 3de Fiske Parcker saavel som... »

Det er sannsynlig at disse fiskedammene går tilbake til Ove Bjelkes tid omkring 1650, og kanskje ennå lenger tilbake. Hvem vet, kanskje de ble anlagt av Ingerd Ottesdatter?

Ingerd fikk sine gjedder fra Trondheim, men hvor fikk de dem fra i Trondheim? Gjeddene var ikke naturlig forekommende i Trøndelag og ble først introdusert her på 1600-tallet. Gjeddene må derfor ha vært innført fra en annen plass, og det kan se ut som om erkebiskopen fikk sine gjedder langveis fra. I *Diplomatarium Norvegicum*

renset forbruk av ferskvannsfisk generelt. De fleste foretrekker fisk fra havet og er ganske konservative når det gjelder fiske-mat – det går mest i torsk, sei og lett saltet uer – eller fiskeboller i hvit saus. I Sverige er gjedden mer verdsatt som spisefisk, og det fanges omkring 3000 tonn i året hos våre naboer. I de katolske landene i Sør- og Øst-Europa spiser man fortsatt masser av ferskvannsfisk, og gjedden er høyt verd-satt.

Tidene skifter og det som er normalt og verdsatt i dag, er kanskje unormalt og ringeaktet i morgen. Som vi har sett, var gjedden en verdsatt spisefisk før i tiden, og den var høyt skattet i Norge i middelalder-

Fiske av gjedde. Etter Olaus Magnus: *Historia de Gentibus Septentrionalibus*, eller *Historien om de nordiske folk*, fra 1555.

Olaus Magnus forteller også i sin historie om de nordiske folk, fra 1555, at riktige Feinschmeckere har gjedder i dammer og bruker mer penger på fôr til gjeddene enn til sine hester: «Ty sextio stora gäddor förtära på en enda månad af det slag, som man kallar karpar...till högre värde än det foder, tio hästar äta på samma tid.»

Det er nok ingen tvil om at fersk gjedde har vært i høy kurs på spisebordene hos de velhavende i samfunnet på den tid.

Men var det også fiskedammer ved Austrått i middelalderen? Hadde Ingerd Ottesdatter planer om å ha de to levende gjedder i en dam i 1535? Vi vet ikke med sikkerhet om det eksisterte fiskedammer på Austrått i middelalderen, men på en auksjonsplakat fra 1736, som lister opp godsets bygninger og inventar, står det følgende: «Lige-saa findes og ved Gaarden en vel indrettet

finnes et brev, hvor erkebiskop Olav i Ni-daros takker innbyggerne i Hodal i Her-jedalens Prestegjeld for de 6 pund gjedder som de har sendt ham med et bud: «Hodall. j Herradals prestageld. kierliga med gudi och wora andeliga bletzan Schal ider witherlicht wara at idert budh Halu-ard Olafsøn worher ner oss j Trondem och antwordæde han oss vppa idra wegna sex pund gedder.»

I deler av landet ble skatten betalt med tørkede gjedder, så vi kan derfor ikke vite om gjeddene fra Hodal var ferske eller tørre. Men erkebiskopen var åpenbart en slags fiskehandler likevel. Han hadde gjedde-forbindelser i fjellområdene i Här-jedalen og kunder på kysten!

TIDENE SKIFTER

Gjedden har et dårlig rykte som spisefisk her i landet i dag, og det er et meget beg-

en. Det er neppe tvil om at de to levende gjedder var så viktige for Ingerd Ottesdatter av nettopp de grunner som her er beskrevet. Tilhørte man den økonomiske eliten i middelalderen, ble man bare nødt til å ser-vere gjedde og annen ferskvannsfisk, hvis man ville være med på notene. Og det ville hun tydeligvis, Fru Ingerd Ottesdatter på Austrått.

LESETIPS
Bratberg T. og H. Andersen: *Austrått – herregård i tusen år*. Trond-heim 2006.
Ekroll, Ø.: *Tautra – ein del av Europas første industrikompleks*. Spor, nr. 1, 1996. Trondheim
Hufthammer, A.K.: *Med kjøtt og fisk på menyen*. I: O. Skevik (red.): *Middelaldergården i Trøndelag*. Stiklestad 2003.
Nilsson, O.W.: *Gjedde!* Landbruksforlaget. Oslo.
Nordeide, S.W. og A.K. Hufthammer: *Fiskedam i erkebispegården*. Spor, nr. 1, 1993. Trondheim.
Pethon, P.: *Aschehougs store fiskebok*. Oslo 2005.

Forfatter

Morten Sylvester er ansatt som forsker ved NTNU Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie, samt prosjekt-koordinator ved Seksjon for formidling. ■

Skilting av vrak

*Formidling, vern og
skjøtsel av spennende
vrak. Tre ting på en
gang, er det mulig?
Løsningen på dette
marinarkeologiske
kinderegget kan finnes
i Vitenskapsmuseets
nye skiltprosjekt.*

Tekst og foto Fredrik Skoglund

Hvordan vi best skal beskytte de ulike kulturminnene under vann, er en alltid aktuell problemstilling. Spesielt gjelder dette skipsvrakene med ulik alder og bevaringsgrad langs kysten. Som landsdelsmuseum har Vitenskapsmuseet et ansvar for forvaltningen av alle kulturminner under vann gjennom kulturminnelovens bestemmelser. Men hvem er det vi forvalter for? Er det de som dykker og opplever vrakene, de som går på museum og vil lære om dem, for oss selv eller for fremtidige generasjoner? Svaret er forhåpentligvis ikke et enten eller, men et både og. Men alt til sin tid, og i denne omgang handler det om bevaring under vann, og da er det sportsdykkerne som kommer i fokus.

For å gjennomføre dette skiltprosjektet satser vi på en modell som vil kunne skape en god kontaktflate mot sportsdykkerne i Midt-Norge. Vi forvalter kulturminnene som vrakene utgjør, men kulturminnene har liten verdi dersom de ikke aksepteres og gjenkjennes som bevaringsverdige fortidslevninger. Skal kulturminnene på havets bunn bevares, må vi dra lasset sammen. Her har arkeologene og sportsdykkerne i utgangspunktet samme mål, men ulike innfallsvinkler og virkemidler. Vi vil bevare vrakene på grunn av deres kulturhis-

toriske verdi, mens sportsdykkerne nok er mer opptatt av bevaring av vrakene som dykkemål med opplevelsesverdi. Her krysses altså våre veier, og åpner for et samarbeidsprosjektet.

METODE

Skiltprosjektet er i utgangspunktet utviklet av Norsk Sjøfartsmuseum i Oslo, som nok en gang har vært i bresjen for det marinarkeologiske kulturminnevernet i Norge. De valgte i utgangspunktet en annen vinkling, men resultatet gjenspeiler i stor grad vår oppfatning og fokus på sportsdykkerne som aktører og målgruppe. Skiltprosjektet, som vi nå vil videreføre, går ut på at kulturminneskilt plasseres ut under vann på ulike vraklokaliteter. Skiltene er i syrefast stål og har festeordninger og utforming som er spesielt utviklet for bruk under vann. Skiltene vil være lett synlige for dykkere, og fortelle at vraket er et fredet kulturminne. Ikke bare vrakene, men lokaliteten med alle de gjenstander som finnes der er vernet, og lokalitetene vil være viktige deler av prosjektet.

Norsk Sjøfartsmuseum valgte en modell der spesielt truede og sårbare vrak skulle skiltes med kulturminneskilt, uten at vrakenes posisjon ble oppgitt. Bakgrunnen for dette var at det i deres område finnes mange vrak av høy alder som ødelegges.

Ofte er det dessverre dykkere som plukker med seg gjenstander for egen vinnings skyld og på den måten ødelegger selve gjenstandene, den svært viktige konteksten gjenstandene befant seg i, samt at de ødelegger selve vrakene. Når dykkere plukker med seg gjenstander, graver de også gjerne litt, og slik kommer det oksygen til på materiale som til da har vært beskyttet nede i sedimentene. Slik kriminalitet er verken kulturminnevernet eller sportsdykkerne glade i; arkeologer fordi svært viktig historisk kildemateriale går tapt, dykkere fordi opplevelsesverdien forringes. Kulturminneskiltene var ment som en påminnelse til de som dykket der at vrakene var vernet av loven. I tillegg vil det forhåpentligvis virke preventivt at de som dykker der vet at andre er klar over lokaliteten. Det viste seg imidlertid å være en stor interesse i dykkermiljøet for å ta del i dette skiltprosjektet, og Norsk Sjøfartsmuseum involverte derfor i noen grad lokale dykkerklubber i arbeidet på mindre sårbare vrak.

FADDERORDNING

Det er dette vi vil bygge videre på; et samarbeid med lokale dykkerklubber i vårt distrikt. Vi vil derfor utplassere skilt på vrak det faktisk dykkes på og folk kjenner til. Vrakene vi velger vil dermed ikke være de mest utsatte, men mindre sårbare vrak

av nyere dato med høy opplevelsesverdi. Kulturminnelovens § 14 verner vrak eldre enn hundre år fra byggedato. Dette betyr at mange stålvrak som er populære dykkermål og ble bygget før 1908 faktisk er vernet. Med *mindre sårbare* henspeiler her ikke på at de ikke er truet av nedbryting, men at de allerede er populære dykkermål og kjent for dykkere flest. Forhåpentligvis vil dette medføre en økt bevisstgjøring om at kulturminner er så mangt, at det ikke trenger å være vikingskip eller gullgallioner. Også yngre kulturminner er viktige for vår felles forståelse av fortidige samfunn.

Vitenskapsmuseet vil inngå samarbeid med interesserte dykkerklubber innen vårt forvaltningsområde om skilt-

prosjektet. Vi vil sammen med den enkelte dykkerklubb finne vrak som ligger innenfor deres virkeområde, er funnet av dem eller ligger på steder klubben ofte besøker. Det er essensielt at prosjektet forankres i klubbene, for det handler ikke om enkeltpersoner. Klubbene vil nemlig bli faddere for hver sin lokalitet. De vil være med å sette ut skiltene og ha et særskilt ansvar for oppfølging, men også bidra til informasjon for andre dykkere.

MILJØOVERVÅKING

Klubbene må dykke på de aktuelle lokalitetene minst en gang i året, helst mer, for å skape et minimum av kontinuitet. I tillegg til skiltene vil det bli satt ut målepinner.

På disse kan sedimenthøyden avleses, og slik vise om sedimentene beveger seg og endrer bevarings-

forholdene. Sedimenthøyden skal avleses ved hvert dykk, og i tillegg skal det tas foto av vraket, fra samme posisjon hver gang. Det er heller ikke i veien for at også andre som dykker der kan sende inn målinger og foto. Det må også foretas noen kontrollmålinger for å undersøke vrakenes beskaffenhet. Det vil være opp til klubbene å gjennomføre grundigere dokumentasjon utover dette. Klubbene vil dermed utføre en viktig miljøovervåking, og deres resultater vil avgjøre om det er nødvendig, og mulig, å gjennomføre vernetiltak.

Klubbene vil rapportere om status en gang i året. Og i den anledning vil vi forsøke å gjennomføre felles seminar med alle klubbene og andre interesserte, hvor klubbene gir en oppdatering om sin lokalitet. Målet er å få en oversikt over tilstand og nedbryting av de ulike vrakene, slik at vi bedre kan forstå de prosesser som ødelegger og gi oss muligheter til å bedre sikre dem mot nedbryting.

VIDERE MULIGHETER

Det er også mulig å tenke seg videre muligheter for prosjektet. På flere lokaliteter kan skilt og informasjon på land være interessant. Klubbene kan formidle vrakenes historie og utvikling på lokaliteten på sine hjemmesider. Guiding på lokalitetene kan også være aktuelt. Ikke minst vil mer utførlig dokumentasjon av de ulike vrakene, i form av tegninger eller tekst, kunne settes opp under vann eller gjøres tilgjengelig slik at dykkere kan ta det med seg ned.

Vi håper dermed at det å skilte enkelte kulturhistoriske vrak under vann, vil bidra til at vi på en positiv og effektiv måte kan formidle viktig kunnskap om disse kulturminnene. Økt forståelse vil medføre et økt vern både for arkeologer og sportsdykkere. Og bevisst dykking med metodisk dokumentasjon vil bety at vrakene kan bli tatt vare på gjennom skjøtselsplaner. Formidling, vern og skjøtsel; et marinarkeologisk kinderegge.

Forfatter

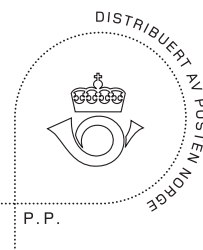
Fredrik Skoglund er ansatt som forsker ved NTNU Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.

Interesserte dykkerklubber kan ta kontakt på **marinarkeologi@vm.ntnu.no** eller se vår hjemmeside **<http://www.ntnu.no/vmuseet/fakark/forvaltning/marin.html>** hvor informasjon om prosjektet vil bli lagt ut.

B

NORGE

Samisk brukskunstutstilling på NTNU Vitenskapsmuseet fra 16. oktober til 31. desember.

Duodji er et samlebegrep for ulike virksomheter som husflid, kunsthåndverk, sløyd og småindustri. Den er for mange samer en livsform som gjenspeiler samisk levemåte og samiske kulturtradisjoner. I tillegg til vandreutstillingen viser Vitenskapsmuseet frem samiske runebommer fra sin egen samling.

Fotos tilhører Varanger Samiske Museum.

VERV EN ABONNENT!

Verv nye Spor-abonnenter, og du vil få tilsendt en premie som takk for innsatsen.

- For en ny abonnent får du en samleperm for dine Spor-blader.
- For to nye abonnenter får du en flott T-skjorte med Spor-logo.

Slik går du frem:

Finn en venn eller bekjent og verv ham/henne som abonnent.

Vedkommende må ikke ha vært abonnent de to siste årene.

Send bestillingen til: spor@vm.ntnu.no

De nyvervede vil innen tre uker motta en giro. Når giroen er betalt, får du din vervepremie i posten.

Blir ikke abonnementet betalt innen tre måneder, vil det bli strøket.

Du må selv være abonnent for å kunne verve noen.